

Dinî Araştırmalar, Mayıs-Ağustos 2000, C. 3, s. 7

Hadis İlminde Ricâl Bilgisi ve İlk Kaynakları* - II

Mehmet EREN**

Ana hadis kitapları Kütüb-i Sitte ile Ahmed b. Hanbel'in Müsned'i, el-Beyhakî'nin Sünen'i ve et-Tabarâni'nin Mu'cemleridir. Tâcuddîn es-Sübki, ana hadis kitaplarının önemli bir kısmın ezberlenmesiyle birlikte, bu kitapların hocalardan dinlenmiş olmasını ve onlara bin kadar hadis cüzünün eklenmesini de şart koşturmuştur.⁹⁹

Sadece büyük hadisçilerin tanıtıldığı müstakil tabakât kitaplarının telifi diğer ricâl kitaplarına göre oldukça geç başlamıştır. Bilindiği kadarıyla bu konuda ilk kitap, İbnü'd-Debbâğ diye meşhur olan Ebu'l-Velîd Yûsuf b. Abdilazîz el-Endülûsî (546/1151)'nin küçük bir cüzlük eseridir.¹⁰⁰ İbnü'd-Debbâğ bu cüzünde ez-Zührî (124/741)'den başlayarak Ebû Tâhir es-Silefî (576/

* Bu yazı, "Hadis İlminde Ricâl Kitapları ve İlmî Değerleri" (Selçuk Ü. S. B. E. Konya-1997) adıyla hazırladığımız doktora tezinin makale haline getirilmiş şeklidir.

** Dr., Selçuk Üniversitesi İlahiyât Fakültesi, Hadis Anabilim Dalı

99 es-Sehâvî, el-Cevâhir ve'd-dürer I,18; es-Süyûtî, Tedrîbu'r-râvî I,27.

100 İbn Abdilhâdî, Tabakâtu 'ulemâi'l-hadis'inde bu cüzden istifade ederek ondan naklettiği isimlerde *zekerehü İbnü'd-Debbâğ* demiş ve onun isimlerde takdim-tehir yaptığına işaret etmiştir. (İbn 'Abdilhâdî, Tabakâtu 'ulemâi'l-hadis I, 52-53)

1180)'ye kadar hadis hâfızlarının isimlerini saymıştır.¹⁰¹ İbnü'd-Debbâğ'dan sonra Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzî (597/1200) el-Hassü 'alâ hıfzı'l-'ilm ve zikru kibârî'l-huffâz adında küçük bir kitap yazmıştır. İbnü'l-Cevzî, el-Hatîbü'l-Bağd-âdî ile hâfızların sona erdiğini söylemektedir.¹⁰² Hâfız muhaddislerin tabakaları hakkında önemli kitaplardan birisi de Münzirî'nin hocası Ebu'l-Hasen Ali b. el-Mufaddal'ın (611/1214) K. Erba'îni't-tabakât'ıdır.¹⁰³ Zehebî bu kitabı gördükten sonra, hadis hâfızlarını bir kitapta toplayarak hallerini açıklama düşüncesini gerçekleştirmeye yönelmiş, neticede Tezkiretü'l-huffâz'ı telif etmiştir.¹⁰⁴ İbnü'l-Mufaddal toplam on tabakanın her birinde dört hadis hâfızı sayarak, onlardan birer hadis nakletmek suretiyle kırk hadis toplamıştır.¹⁰⁵ Hadis hâfızlarına dâir en geniş eserler Zehebî (748/1347)'nin Tezkiretü'l-huffâz'ı ile İbn Abdilhâdî (744/1343)'nin Tabakâtu 'ulemâi'l-hadîs'idir.¹⁰⁶

"Hz. Peygamber'in ashabı" anlayışından kaynaklanan âlimlerin tabakalar halinde tanıtılması sistemi, tamamen müslümanlara has bir uygulamadır. Hadis râvîlerinin birbiriyle iribatlarını göstermek için ricâl kitaplarında bu metodun uygulanmasına büyük önem verilmiştir. Âlimler, devamlı olarak hocaları ve talebeleri ile birlikte değerlendirilirler.

İlk üç tabakaya yani sahâbe, tâbiîn ve tebe-i tâbiîne mensup âlimler, bu üç neslin hayırlı nesiller olarak tavsif edilmesi ve hadislerin şifâhî rivâyet dönemlerinde yaşamış olmaları sebebiyle, sonraki tabakalardan daha fazla ihtimam görmüşlerdir. İlk Tabakât kitapları ağırlıklı olarak, bu tabakalarda bulunanların biyografilerini ihtiva etmektedir. Ayrıca sahâbe biyografileri için de müstakil geniş bir literatür meydana getirilmiştir.

101 ez-Zehabî, Tezkiretü'l-huffâz IV,1311. es-Silefî 106, İbnü'd-Debbâğ ise 65 yaşında vefat etmiştir. Ebü'l-Kâsım Mesleme b. el-Kâsım el-Kurtubî (353/964)'nin de Tabakâtu'l-muhaddisîn adında bir kitabı ve yine kendisinin ona yazdığı bir Zeyl'i vardır. (Keşfü'z-zünûn II,1106) Ancak bu kitabın hadis hâfızları ile alakalı olup-olmadığını bilemiyoruz.

102 İbnü'l-Cevzî, el-Hassü 'alâ hıfzı'l-'ilm s.30.

103 ez-Zehabî, Tezkiretü'l-huffâz III,1036. Kitabın Erba'üne hadîsen li erba'üne hâfızan adında yazma nüshası ve İbnü'l-Mufaddal'ın kırk hadis mecmualarının yazmaları için bkz. el-Fihrisü's-şâmil I,89,105,134.

104 ez-Zehabî, Siyeru a'lâmi'n-nübelâ XXII,67.

105 Zehebî bazı tabakaların sonunda, İbnü'l-Mufaddal'ın zikrettiği hâfızları belirtmektedir. Buna göre o da hadis hâfızlarını saymağa İbnü'd-Debbâğ gibi ez-Zührî ile başlamış, fakat Ebü Tâhir es-Silefî (576/1180) ile değil İbn Mâkûlâ (475/1082'den sonra) ile bitirmiştir. (ez-Zehabî, Tezkiretü'l-huffâz I,114; II,715; III,1036, 1135)

106 Bu ikisinden önce İbn Dakîki'l-'İd'in (702/1302) de isnatlarda "el-Hâfız" kaydıyla geçenlerin hepsini topladığı bir kitabı vardır. (es-Sehâvî, el-I'lân s.565; a.mlf., el-Cevâhir I, 37)

Tabaka sistemi, bu üç nesile munhasır kalmayarak, sonraki asırlarda muhaddisler ve diğer âlimler için de bu metotla bir çok ricâl kitabı telif edilmiştir. Bu kitaplardan muhaddislerle ilgili olanlarda, hadis ilmiyle iştilal etmiş büyük simaların, hadis hâfızlarının biyografileri söz konusu edilmiştir. Zehebî'nin Tezkiretü'l-huffâz'ı bu alanda çok meşhur olmuş, daha sonra onun üzerine bir çok ilâve çalışma yapılmıştır. Muhaddis ve râvîler, tabaka taksiminin yanında nispet edildikleri şehirlere ve Kütüb-i Sitte gibi belirli kitapların ricâlerinden olmalarına göre de ayrıma tabi tutulmuşlardır.

III. BELİRLİ BÖLGELERİN VE KİTAPLARIN RİCÂLİ

A. BELİRLİ BÖLGELERİN RİCÂLİ

İbn Sa'd, Halife b. Hayyât ve Müslim Tabakât'larında râvîleri buldukları şehirlere göre kümeler halinde ele almışlardır. İbn Ebî Hayseme (279/892) de et-Târîhu'l-kebir'inde şehirlere göre tasnif metodunu uygulamıştır. İlk rical kitaplarının çoğunda, râvîlerin belli ölçüler temel alınıp şehirlerine göre tasnif edildiğini ve tek bir bölgenin değil İslâm âleminin bütününe şâmil olacak şekilde muhtelif bölgelerdeki âlimlerin tanıtıldığını görmekteyiz.¹⁰⁷

Âlimlerin bölgelere göre tasnif edilip tanıtıldığı iki önemli eser İbn Hibbân'ın Meşâhîru 'ulemâi'l-emsâr'ı ile Ebû Ya'lâ el-Halîlî (446/1054)'nin el-İrşâd fi ma'rifeti 'ulemâi'l-bilâd'ıdır. Sonra Zehebî, Halîlî'nin kitabını esas alarak muhaddislerin memleketleri konusunda el-Emsâr zevâtü'l-âsâr¹⁰⁸ adlı küçük kitap yazmıştır. İbn Hibbân'a göre bir şahsın bir beldeden sayılması için aranan şart, o kişinin orayı vatan edinmesidir. Bu da orada kendisi için bir ev yapmak ve bir arazi sahibi olmakla gerçekleşir. Orada doğmuş olmak veya çeşitli vesilelerle oradan çıkmak ve başka bir yerde vefat etmiş olmak nazarı itibara alınmaz.¹⁰⁹ Ebû Ya'lâ ise kitabında bir beldede doğan, yetişen, dışardan

107 İlk Tabakât kitaplarında şehirlerin sıralanışları hakkında geniş bilgi için bkz. el-'Umerî, Bühûs s.191-195; a. mlf., Halife b. Hayyât'ın K.et-Tabakât'ına muk. s.51-56. İslâm âlemi genel olarak doğu (meşrik) ve batı (mağrib) ülkeleri olarak ikiye ayrılmıştır. Bu ayrıma değinen ez-Zehebî bu husustaki kullanımı şöyle açıklamaktadır: "Mağribli âlimlerin örfünde doğu bölgeleri (meşrik); Mısır, Şam, Irak ve öteki yerlerdir. Acem ve Iraklı âlimlerin kullanımında ise batı bölgeleri (mağrib); Mısır ve batısında kalan yerlerdir. (Siyeru a'l-âmi'n-nübelâ XVIII,80)

108 Kâsım Ali'nin thk. ile Beyrut 1406/1986'da basılmıştır. Kâsım b. Kutluboğa da İrşâd'ı alfabetik tertibe koymuştur.

109 İbn Hibbân , K. Meşâhîru 'ulemâi'l-emsâr s.37,50.

oraya gelen veya orada ölen tanınmış âlimleri zikretmiştir. Bu kişiler tâbiîn ve daha sonraki tabakalardan olacaktır. O, sahâbenin tabakaları hakkında ayrı müstakil bir kitap yazacağını vaad etmiştir.¹¹⁰

Rosenthal, bölgesel târih kitaplarını dünyevî ve dînî şeklinde ikiye ayırarak muhaddis biyografilerini ihtiva edenleri dînî, ötekileri dünyevî kategorisinde incelemektedir.¹¹¹ Bizim üzerinde duracağımız bölgesel târih kitapları, muhaddislerin biyografilerini ihtiva edenler olacaktır. Mahallî veya Şehir Târihleri adı verilen bu kitaplarda, yakın çevresiyle birlikte belirli bir yerin ricâli tanıtılmaktadır.

Bölgesel rical tarihlerinin en önemli özelliği, müellifin hemşehrilerini iyi tanınmasının neticesi olarak onlar hakkında dikkatli ve tafsîlatlı malumat sunabilmesidir. Hadisçiler bundan dolayı 'râvîyi en iyi kendi hemşehrisinin tanıyabileceğini' genel bir kâide olarak kabul etmişler ve bu tür kitaplara büyük önem vermişlerdir. Bu kitaplardan râvî ve muhaddisleri tanıtırken bir çok nakil yapılması onlara verilen önemi gösterir. Onlardan bir kısmı derslerde okutulmuş, hatta nüshalarını elde etmek için uzun yolculuklar bile yapılmıştır.¹¹²

Şehir tarihlerinin tertibinde genellikle tek bir metot takip edilir. Şehrin topoğrafyası ile ilgili bir mukaddimeden sonra, orayla herhangi bir bağı olan şahıslar tanıtılmaktadır. Şahısların sıralanması daha çok tabaka şeklinde -sahâbe, tâbiîn, tebe-i tâbiîn ve sonrakiler- olmaktadır. Başlangıçta tanıtılan şahıslar din âlimleri ile sınırlı iken, sonradan bütün âlimler, edebiyatçılar, devlet adamları hattâ tüccâr ve zenginlerin biyografileri de bu kitaplara dahil edilmiştir.

Sehâvî, her ikisi de aynı senede (224/838) vefat etmiş olan Sa'îd b. Ebî Meryem ile Sa'îd b. 'Ufeyr'i Mısır târihi müellifleri arasında saymış, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed İbn Yâsîn el-Haddâd (234/848)'ın da Herât târihine dair alfabetik tertibe sahip bir kitabı olduğunu bildirmiştir.¹¹³ Ebû Ali Muhammed b. Ali b. Hamza (247/861)'nın Merv'deki muhaddislere dair bir kitabı olduğu gibi, Ebu'l-Hasen Ahmed b. Seyyâr (268/881)'ın Horasan bölgesiyle ilgili olarak Ahbâru Merv, Fütûhu Horasân ve Târîhu Neysâbûr adlarında üç kitabı vardır.

110 Ebû Ya'lâ el-Halîfî , K. el-İrşâd I,155-156.

111 Rosenthal, a.g.e. s.206 vd.

112 el-Hatîbü'l-Bağdâdî, Târîhu Bağdâd V, 474; 'Umerî , Mevâridü'l-Hatîb s.259-260.

113 es-Sehâvî , el-İ'lân s. 646, 653.

Hatîb'in, Târihu Bağdâd'ında İbn Seyyâr'dan yaptığı nakiller, bu kitaplarda Horasanlı muhaddislerin biyografilerinin bulunduğu işaret etmektedir.¹¹⁴

Bahşel diye bilinen Ebu'l-Hasen Eslem b. Sehl el-Vâsıtî (292/905)'nin Târihu Vâsıt'ı¹¹⁵, bize ulaşabilen en eski şehir târihidir. Bundan sonra şehir tarihi yazarlar şekil ve muhteva olarak kitaplarında Bahşel'in bu eserini esas almışlardır. Bahşel, Vâsıt hakkında bilgi verdiği kısa mukaddimeden sonra sahâbeden başlayarak h. 3. asrın sonlarına kadar Vâsıt'a gelen veya orada yetişen muhaddisleri rivâyetlerinden sunduğu örneklerle kısaca tanıtmaktadır.

Ebu'l-'Arab Muhammed b. Ahmed el-Kayravânî (333/944)'nin Tabakâtu 'Ulemâi İfrîkiyye ve Tûnis adlı kitabının, Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed el-Me'âfirî (429/1037) tarafından yapılan ihtisarı mevcuttur. Kayravân ve Tunus'lu bir grup âlimin tanıtıldığı bu kitaptada da, Bahşel'in kitabında olduğu gibi rivâyetlerin nakli ağır basmaktadır.

Ricâl kitaplarının Mısır'lı râvîler için en önemli kaynağı, Ebû Sa'îd Abdurrahmân b. Ahmed b. Yûnus (347/958)'un iki kitabıdır. Bunlardan Târihu Mısır adıyla meşhur olan büyük kitap, aslen Mısır'lı olanlara hastır. el-Ğurabâ adını taşıyan ikinci kitap ise küçük hacimli olup başka yerlerden Mısır'a gelenleri ihtiva etmektedir.¹¹⁶ İbn Yûnus'un ğurabâ'yı (yabancıları), geldikleri şehirlere göre tertip ettiği anlaşılıyor. Sem'ânî, İbn 'Asâkir, Hatîb, İbn Mâkûlâ, İbn Hacer gibi büyük ricâl kitapları müellifleri, İbn Yûnus'un kitaplarından çok istifade etmişlerdir.¹¹⁷

B. BELİRLİ KİTAPLARIN RİCALİ

Belirli bölgelerin ricali için Bölgesel Tarihler yazıldığı gibi, Kütüb-i Sitte başta olmak üzere asıl kaynaklar olarak kabul edilen hadis kitaplarında ve

114 el-'Umerî , Mevâridü'l-Hatîb s.161, 263-265. İbn Mâce (273)'nin memleketi Kazvîn'in târihi hakkında bir kitabı (Kettânî, er-Risâletü'l-müstatraf s.133) Ömer b. Şebbe (263)'nin de Basra, Kûfe ve Medîne Tarih'leri vardır. Hicrî 400 tarihine kadar telif edilen mahallî târih kitaplarından büyük bir kısmı günümüze ulaşmadığı için onlar hakkındaki bilgimiz çok sınırlıdır. Bilinen husus bunlardan bir kısmının tabaka tertibiyle, diğer bir kısmının da alfabetik tertiple telif edilmiş olmasıdır. Bu kitaplar hakkında bkz. Rosenthal, a.g.e. s. 231-232.

115 Bahşel'in Târihu Vâsıt'ının isminin ve mukaddimesinin bulunduğu baş kısmı kaybolmuştur.

116 Bu iki kıymetli kitap maalesef kayıptır. Bunların iki ayrı kitap olduğu hususunda bkz. el-Hatîbül'l-Bağdâdî, Târihu Bağdâd VI, 75; İbn Hacer, Tehzîbü't-tehzîb II, 454; es-Sehâvî, el-İ'lân s.645.

117 el-'Umerî , Mevâridü'l-Hatîb s.300-301.

müslümanlar tarafından çok rağbet görmüş diğer kitaplarda geçen şahıslar hakkında da müstakil kitaplar telif edilmiştir.

İslâm âlimlerinin icadı olan tabaka kademelendirmesi ile biyografi yazış sisteminde, biyografisi işlenecek kişi hocaları ve talebeleri ile birlikte tanıtılır. Özellikle tanınmış büyük âlimlerin çok sayıda talebeleri olması, onların tabakalar halinde gruplandırılarak tanıtılması ihtiyacını doğurmuştur. Başlangıçta tek bir âlimin hoca ve talebelerini toplama çalışmaları, daha sonra Kütüb-i Sitte müelliflerinin kitaplarında rivâyetini naklettikleri hocalarından sahâbeye kadar senetlerde geçen bütün kişilerin tanıtıldığı kitapların telifine sebep olmuştur.

Bir âlimin hoca ve talebeleriyle ilgili ilk müstakil kitapçığı, Ricâlû ‘Urve adıyla İmam Müslim (261/874)’in yazdığı biliniyor. Ancak o, sadece ‘Urve b. ez-Zübeyr’in değil İbn Şihâb ez-Zührî ile Şu‘be b. el-Haccâc’ın hoca ve talebelerine de yer vermiştir. Müslim bu cüzünde şahısları bazan tabakalara, bazan da belde veya neseplerine göre tertip etmiştir.¹¹⁸

İmam Mâlik’in Muvatta’ ile Buhârî ve Müslim’in Sahîh’leri müslümanlar tarafından en sahih kitaplar kabul edilip büyük rağbet gördükleri için, üzerlerine bir çok çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalardan bir bölümü de onlarda geçen ricâlin tanıtıldığı kitaplardır. Bu üç âlimin de, kitaplarına sadece kendilerince sika kabul edilen râvîlerin rivâyetlerini almış olmaları, o râvîlerin tanıtılması için müstakil kitapların telifinde etkili olmuştur. Bilhassa Buhârî ve Müslim’in Sahîh’leri “sahih hadisler konusunda en önemli iki kaynak olup hadis çalışmalarının tümünün odak noktasını” teşkil etmektedir. Hadis ilmiyle ilgili araştırmalar, önce bu iki kitap üzerinde yapılmış, daha sonra diğer hadis kaynaklarına şâmil olmuştur. Başta Buhârî’nin Sahîh’i olmak üzere ayrı ayrı her birinin veya ikisinin birlikte ricâli hakkında bir çok kitap yazılmıştır.¹¹⁹

Sahihayn’dan sonra Dört Sünen’in ricâli için de müstakil kitaplar telif edilmiştir. Ancak bunlar Muvatta’ ve Sahîhayn ricâline dair yazılan kitaplar kadar çok değildir. Onların ricâli, müstakil kitaplar yerine daha çok Kütüb-i Sitte ricâli için yazılan eserlerde incelenmiştir. Ahmed b. Hanbel’in büyük bir hadis kitabı olan Müsned’inin ricâli de Kütüb-i Sitte ricâli ile ilgili kitaplara ilave edilmiştir.

118 el-‘Umerî, Bühûs s.127-128.

119 Buhârî ve Müslim’in Sahîh’lerinin ricâli ile ilgili kitaplar için bkz. Sezgin, Târîhu’t-türâs I,200-202 ve 218-220.

İbn Mâce'nin Sünen'i hariç diğer beş kitap teliflerinden sonra Kütüb-i Hamse olarak meşhur olmuştur. Onların her birinin ricâli ile ilgili ayrı kitaplardan sonra, hepsinin ricâli ile ilgili kitaplar yazılmaya başlamıştır. İbn Mâce'nin Sünen'inin Kütüb-i Sitte'den sayılması, İbnü'l-Kayserânî (507/1113)'nin onu Şurûtu'l-eimmeti's-sitte ve Etrâfü kütübi's-sitte adlı kitaplarına altıncı kitap olarak almasından sonradır. İbnü'l-Kayserânî'nin bu uygulaması, âlimlerin çoğunluğu tarafından kabul edilerek, Kütüb-i Sitte ricâli ve etrâfi konusunda yazılan kitapların çoğunda, altıncı kitap olarak İbn Mâce'nin Sünen'inin tercih edildiğini görmekteyiz.¹²⁰

Kütüb-i Sitte'deki râvîler en meşhur hadis râvîleridir. Ahmed b. Hanbel'in Müsned'i ile birlikte bu kitaplar, hadis râvîlerinin büyük bir kısmını ihtiva etmektedir. Bundan dolayı hadis ricâli denilince, ilk anda onlarda bulunan râvîler akla gelmektedir. Telif zamanları diğer ricâl kitaplarından bir müddet sonra olmasına rağmen, Kütüb-i Sitte ricâline dair kitaplar, hadis ricalinin ana kaynakları kabul edilmiş, ricâli tanımada en fazla onlara müracaat edilmiştir.

Kütüb-i Sitte ricâline dair ilk kitabı, el-Vezîr Ebu'l-Fadl Ca'fer b. el-Fadl (391/1000)'nin yazdığı sanılmaktadır. Çünkü, İbn 'Asâkir'in el-Mu'cemü'l-müştemil'inde ondan yaptığı nakiller, onun Kütüb-i Sitte müelliflerinin hocalarına dair bir kitabı olduğuna işaret etmektedir. Ancak kaynaklar onun bu kitabından bahsetmemiş, sadece büyük bir Müsned'inin olduğunu bildirmiştir.¹²¹ Bu yüzden Kütüb-i Sitte ricâli konusunda müstakil ilk kitabı, Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed el-Berkânî (425/1033)'nin yazdığı kabul edilmektedir. O, İbn Mâce hariç beş kitapta geçen râvîleri, sahâbeden başlayıp müelliflerin hocalarına kadar tanıtmıştır.¹²²

Kütüb-i Sitte ricâli gibi, diğer bazı Hadis ve Fıkıh kitaplarında geçen şahıslara dair de müstakil kitaplar yazılmıştır. Bu kitapların âlimler arasında popüler olmasının ve sahalılarının en önemli eserleri sayılıp, çok okunmalarının bunda etkili olduğunu söyleyebiliriz. Onlar çok tutuldukları için değişik yönlerden araştırma konusu yapılmışlardır. İçlerinde geçen şahısların araştırılması da, bu kitaplar üzerine yapılan bir çalışma türüdür.

120 Kuzey Afrikalı ve Endülüslü âlimlerin çoğu -İbnü'l-Esîr de Câmi'u'l-usûl'ünde- 6. kitap olarak İmam Mâlik'in Muvatta'mı kabul etmiştir. İbn Hacer gibi Dârimî'nin Sünen'inin altıncı kitap olmasını tercih eden âlimler de vardır.

121 ez-Zehbî , Tezkiretü'l-huffâz III,1022-1023; İbn 'Asâkir , el-Mu'cemü'l-müştemil s.12. (thk.muk.)

122 İbn Hayr , Fihrist s.222.

İlk ricâl kitapları, râvîleri tabakalara göre sahâbe, tâbiîn ve sonrakiler şeklinde ele alıp incelediği gibi, onları aynı zamanda mensup oldukları şehirlere göre ayırmaya da özen göstermiştir. Daha sonra muhtelif ilim merkezlerindeki âlim ve meşhur kişiler için, çok sayıda Bölgesel Târih kitabı telif edilmiştir. Bunlar arasında özellikle muhaddis biyografilerine ağırlık verenler, Ricâl ilminin ana kaynakları kabul edilmiştir. Bölgesel Târih kitaplarının Ricâl ilmi için önemi, “müellifin, kendi memleketindeki şahsiyetleri daha iyi tanınmasından” dolaydır.

Yine “Hadis ricâli” denince, ilk anda Kütüb-i Sitte ricali akla gelmektedir. Hakikaten h.300’e kadar olan şifâhî rivâyet dönemindeki râvîlerin çoğunluğunu, bu kitapların ricâli oluşturmaktadır. Ayrıca Altı Kitap, âlimler tarafından genel itibariyle güvenilir hadis kaynakları olarak kabul edilmiştir. Bu önemlerinden dolayı onlarda geçen râvîlerin biyografileri için oluşturulan geniş literatür, Hadis Ricâli’nin önemli kaynaklarından sayılmaktadır.

IV. HADİS RÂVİLERİNİN TENKİDİ (CERH-TA‘DİL İLMİ)

A. SİKA VE ZAYIF RÂVİLERİ BİRLİKTE İHTİVA EDEN KİTAPLAR

Cerh-tadîl bilgisi Hadis ilminin esasıdır. Hadisler, nakledilen birer haber olduğuna göre onları nakledenlerin sözlerine güvenilir insanlar olduklarının bilinmesi icabeder. Bundan dolayı, Hadis ilimlerinin odaklaştığı nokta, râvîlerin güvenilir olup olmadıklarının tespiti meselesi, yani Cerh-ta‘dîl ilmi olmuştur. Geniş hadis literatürünün tümünde az-çok mutlaka râvîlerin cerh-tadîl durumuna değinilmiştir. Daha önceki bölümlerde gördüğümüz ricâl kitaplarında, esas telif edilme gayelerinin yanında, genellikle râvîlerin tenkidi konusuna da yer verilmiştir.

Cerh-ta‘dîl ilmini; “belirli lâfızlarla, hadis râvîlerinin cerh-tadîl durumlarının ve bu lâfızların derecelerinin araştırıldığı ilim dalı” şeklinde tarif eden Kâtip Çelebî, Ricâlü’l-hadîs ilminin büyük bir şubesi olmasına rağmen, Mevzû‘âtu’l-ulûm sahiplerinin bu ilim dalını zikretmediklerini bildirmiştir.¹²³

Râvîlerin tenkidi, hadislerin korunması ve doğru bir şekilde nakli için gerekli bir husus olmakla birlikte, aynı zamanda çok mesuliyetli bir iştir. Bu

123 Kâtip Çelebi , Keşfü’z-zünûn I, 582.

konuda sıradan kişiler yetkili değildir. Hadis Usûlü kitaplarında, râvîleri cerh ve tezkiye edecek kişilerin taşınması gereken özellikler sayılır. Buna göre; râvîler hakkında cerh-tadil hükmü verecek âlimler; takva sahibi olmalı, iyice emin olmayınca karar vermemeli ve gevşeklik göstermeden neticeye ulaşıncaya kadar titiz bir şekilde araştırmasına devam etmelidir. Aksi takdirde kusuru olmayı cerhederek, temiz bir insanı asırlar boyunca ayıplı olarak göstermiş olur.¹²⁴

Cerh-tadil âlimleri, duydukları haberlere karşı ihtiyatlı hareket etmeli, o haberleri doğru anlamak için ince nüfuzlu bir anlayışa sahip olmalıdır. Hadislerdeki illetleri ve kapalı hususları farkedebilmelidir. Kendine sahip olup heva ve hevesine uymamalı, öfkesi onu yönlendirmemeli, aceleci ve peşin hükümlü olmamalı, iyice araştırdıktan sonra karar vermelidir. Çünkü bir çok büyük imam, hataya düşerek gerçek olmayan hususlarla bazı kişileri cerhedebilmiştir.¹²⁵

Sahâbeden itibaren her tabakada râvîlerin tenkidine önem veren kişiler bulunmuştur. İbn Ebî Hâtim (327/938), büyük kitabı el-Cerh ve't-ta'dîl'e giriş olarak yazdığı bir ciltlik Takdimetü'l-ma'rife'sinde dört tabakaya ayırdığı cerh-tadîl imamlarının her bir tabakasından en meşhur olanları geniş bir şekilde tanıtmıştır. İbn Ebî Hâtim, el-Cerh-ve't-tadîl'inde râvîler hakkında verdiği hükümlerde bu imamların görüşlerini esas almıştır. İbn Hıbbân (354/965), K. el-Mecrûhîn'in mukaddimesinde Kütüb-i Sitte müelliflerine kadar olan dönemdeki büyük Cerh-tadîl imamlarından bahsetmiştir.¹²⁶ Sonra İbn 'Adî (365/975), el-Kâmil'in mukaddimesinde bunları yedi tabakaya ayırarak tanıtmıştır.¹²⁷

Cerh-tadîl imamları tenkit ettikleri râvîlerin sayısının azlığı-çokluğu bakımından üç gruba ayrılırlar: Çok sayıda râvî hakkında hüküm verenler -Yahyâ b. Ma'în ve Ebû Hâtim er-Râzî gibi-, râvîlerden bir kısmı hakkında hüküm verenler -İmam Mâlik ve Şu'be gibi- ve belirli bazı râvîler hakkında hüküm verenler -Süfyan b. 'Uyeyne ve İmam Şâfi gibi-¹²⁸

124 İbnü's-Salâh , 'Ulûmu'l-hadîs s.390.

125 en-Nesâî, K.ed-Du'afâ ve'l-metrûkîn s.22; ez-Zehebî,Mizânu'l-i'tidâl I,103-104; İbnü's-Salâh, 'Ulûmu'l-hadîs s.390.

126 İbn Hıbbân , K. el-Mecrûhîn I,35-57.

127 İbn 'Adî , el-Kâmil I,61-147.

128 Cerh-tadîl imamları râvîler hakkında verdikleri hükümler bakımından da müteşeddîd, mütesâhil ve mu'tedil olmak üzere üç gruba ayrılırlar. (ez-Zehebî , Zikru men yu'temedü kavlühü s.171-172) Bu üç gruptan olan imamlar ve onlarla ilgili değerlendirmeler için ayrıca bkz. Kâsım Ali Sa'd, Mebâhis fi 'ilmi'l-cerh ve't-ta'dîl s. 107-134.

Bir imamın, bazen kendi mezhebinden olanlara veya hocasına karşı daha müsamahakâr olduğu bir vâkıdır. Fakat Cerh-tadîl imamları, kasten yahut hatayla bir râvî hakkında yanlış hükümde birleşmiş değillerdir. Onların ihtilâfi, daha çok râvîlerin sağlamlık ve zayıflık dereceleri üzerinde olmaktadır. Bundan dolayı tadîl mertebelerinde hâfız, sika, sebt, mutkîn ve sadûk'u; cerhedilenlerde de; hadis konusunda yalancı, günlük hayatında yalancı, görüşmediği hocalardan nakleden, vehmi çok, hıfzı kötü, rivâyet ve dindarlığı hususunda itham edilenleri birbirinden ayırmışlardır. Cerh-tadîl imamlarının her birinin, râvî hakkında kendi bilgisine ve ictihadına göre hüküm verdiği de unutulmamalıdır.¹²⁹

Hadis rivâyetinde sıkı bir şekilde isnat kullanımı ve râvîlere hadisi aldıkları kişilerin sorulması, el-Muhtâr es-Sekafî (67/686) zamanında başlamıştır. İbn Receb el-Hanbelî bunun sebebini, bu zamanda Hz. Ali üzerine yalan hadislerin çoğalması şeklinde açıklamaktadır. Ona göre rical tenkidine ve sika olan râvîleri sika olmayanlardan ayırma işine girişen ilk kişi Muhammed b. Sîrîn (110/728)'dir.¹³⁰ Zehebî İbn Sîrîn'le birlikte Şâbî (103/721)'yi zikreder. Sehâvî bu ikisine Sa'îd b. el-Müseyyeb (94/712) ile Sa'îd b. Cübeyr (95/713)'i de ilâve etmiştir.¹³¹ Yahyâ b. Sa'îd el-Kattân; eş-Şa'bî ve İbn Sîrîn'den sonra isnat araştırmasını Eyyûb es-Sahtiyânî (131/748) ile Abdullah b. Avn (150/767)'in, bu ikisinden sonra da Şu'be b. el-Haccâc (160/776)'ın yaptığını belirterek, onu "Ricâlin ahvâlini araştırma ve isnatları kontrol işinde geniş bilgisi ile tek başına bir ümmet" şeklinde tavsif edip övmüştür.¹³²

Cerh-tadîl imamları arasında, aynı senede -198/813- vefat etmiş ve ricâl ilmini Şu'beden almış olan Yahyâ b. Sa'îd el-Kattân ile Abdurrahmân b. Mehdî görüşlerine büyük önem verilen iki imamdır. Öyleki ikisinin birlikte cerhettiği bir râvînin mutemedliği düşünülemez. Tevsîk ettikleri ise makbul olup hucet sayılır. İhtilâf ettikleri râvîler hakkında ictihat edilir ve o râvîlerin hadisleri sahîh derecesinden hasen derecesine düşer. Bu iki imam bir çok râvîyi tevsîk, bir çoğunu da tazîf etmiştir.¹³³ Zehebî'ye göre cerh-tadîl konusunda görüşleri

129 el-Hâkim, el-Medhal ile's-sahîh s.113; ez-Zehabî, el-Mûkîza s.84; es-Sehâvî, el-Mütekellimûn fi'r-ricâl s.144.

130 el-Hatîbü'l-Bağdâdî, el-Câmi' I,130; İbn Receb el-Hanbelî, Şerhu 'ileli't-Tirmizî s.63,64.

131 es-Sehâvî, el-Mütekellimûn fi'r-ricâl s.96.

132 er-Râmehürmüzî, el-Muhaddisü'l-fâsıl s.208.

133 ez-Zehabî, Zikru men yu'temedü kavluhû s.180. Ali b. el-Medîni, Yahyâ el-Kattân ile İbn Mehdî'nin ricâle dair hükümleri için beş cüzlük bir kitap telif etmiştir. (el-Hâkim en-Neys-âbüri, Ma'rifetü 'ulûmi'l-hadîs s.71)

toplanan ilk imam Yahyâ b. Sa'îd el-Kattân'dır. Ondan sonra bu sahada talebeleri olan Yahyâ b. Ma'în, Ali b. el-Medîni, Ahmed b. Hanbel, 'Amr b. Ali el-Fellâs ve Ebû Hayseme söz sahibidir.¹³⁴

Böylece hicri ikinci asrın sonlarına doğru ve üçüncü asrın başlarında Müsned, Câmi' ve Sünen kitaplarıyla birlikte Cerh-ta'dîl, 'İlel ve Ricâl kitapları da yazılmaya başlamış olmaktadır. Bu yıllarda bilhassa "et-Târîh" adıyla anılan, sika ve zayıf râvîleri birlikte ihtiva eden birçok Ricâl kitabının telif edilmiş olduğu görülmektedir. İlk müellifler el-Leys b. Sa'd (175/791) ile Abdullah b. el-Mübârek (181/ 797)'tir. Leys'in, K. et-Târîh ve K. Mesâilî'l-fıkh adlı iki kitabı vardır.¹³⁵ Abdullah b. el-Mübârek'in de kaynaklarda et-Târîh adlı bir kitabı zikredilmektedir.¹³⁶

Günümüze Yahyâ b. Ma'în ile Ahmed b. Hanbel'in râvîlere dair görüşlerini ihtiva eden kitapları ulaşmıştır. Ali b. el-Medîni'nin çoğu hadis ricâli ile ilgili olan kitaplarının ise -küçük birkaç cüz hariç- tamamı kaybolmuştur.¹³⁷ el-Hatîbü'l-Bağdâdî, İbnü'l-Medîni'nin kitaplarının listesini verdikten sonra onlardan sadece 4-5 tanesini görebildiğini, gerisinin kaybolmuş olmasının, ilimden büyük bir bölümün kaybı ve son derece faydalı malûmâtan önemli bir miktarın yok olması anlamına geldiğini belirterek Ali b. el-Medîni'yi 'Hadis ilminin filozofu ve tabîbi, muhaddislerin lisânı ve hatîbi' şeklinde tavsif etmiştir.¹³⁸

Ali b. el-Medîni'nin kitaplarını kendisinin telif ettiği anlaşılıyor. Yahyâ b. Ma'în ve Ahmed b. Hanbel'in ricâle dair kitaplarını ise talebeleri derlemiştir. Yahyâ b. Ma'în'e Abbâs ed-Dûrî, Osmân ed-Dârimî, Ebû Hâtim er-Râzî ve daha başka talebeleri râvîler hakkında sormuşlar, o da her birine o anki ictiha-

134 ez-Zehebî , Mîzânu'l-i'tidâl I,1-2.

135 İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist s.281; İbn Şâhîn, es-Sikât s. 167.

136 İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist s.319. el-Velîd b. Müslim (195)'in ricâl târihine dair kitapları vardır (Zehebî, Tezkire I,303). Damra b. Rabî'a (202) ve el-Fadl b. Dükeyn (218)'in de et-Târîh adlı kitapları vardır. et-Târîh adıyla kitap yazan önemli müellifler için bkz. Sehâvî, el-İ'lân s.588-589;el-'Umerî, Bühûs s.105-108;ez-Zehrâni Muhammed, 'İlmü'r-ricâl s.133-137.

137 Onun kitaplarının isimlerini ihtiva eden listeyi el-Hâkim, Ma'rifetü 'ulûmi'l-hadîs'inde (s.71) Ebu'l-Hasen Muhammed b. Sâlih'ten nakletmiştir. Ricâle dair kitaplarının çokluğunu görmek için bu listeye bakmak yeterli olacaktır. Hâkim daha sonra: "Ali b. el-Medîni'nin bilgisinin genişliğine, tekaddüm ve kemâline istidlâl edilmesi için sadece eserlerinin fihristini vermekle yetindik" demektedir.

138 el-Hatîbü'l-Bağdâdî, el-Câmi' II,361.

dına göre cevaplar vermiştir. Bu yüzden müctehid fakihlerin icthadlarının farklı olması ve bir tek meselede bir kaç tane görüşlerinin bulunması gibi, bazı kişiler hakkında Yahyâ'nın görüşleri ve sözleri de ihtilafı olmuştur. Ahmed b. Hanbel'in durumu da aynıdır. Talebelerinden bir grup, ona ricâl hakkında sormuş o da insaflı, mu'tedil bir şekilde ve sözlerine dikkat ederek uygun gördüğü cevaplar vermiştir.¹³⁹

Özellikle hicrî üçüncü asırdan itibaren büyük Cerh-tadîl imamlarının çoğundan derlenen bir çok Süâlât kitabı mevcuttur.¹⁴⁰ Bu kitaplarda genellikle sika ve zayıf râvîler birlikte bulunmaktadır. Ebû Osmân Sa'îd b. 'Amr el-Berze'î ise hocası Ebû Zür'a 'Ubeydullah b. Abdülkerîm er-Râzî'den zayıf ve sika râvîleri ayrı ayrı sorarak, onları müstakil kitaplarda toplamıştır.¹⁴¹ Sayıları on ikiyi bulan âlimin, Dârakutnî'den Süâlât kitabı tedvin ettiğini görmekteyiz.¹⁴²

Ali b. el-Medîni, Yahyâ b.Ma'în ve Ahmed b. Hanbel'in kitaplarında, ricâl bilgileri ile hadislerdeki illetlere dair malûmât beraber işlenmiştir. Bu yüzden onların adında genellikle 'Ma'rifetü'r-ricâl' ve 'İlelü'l-hadîs' terimleri beraber geçmektedir. Daha sonra, râvîlerin tenkit edilmeleri neticesinde haklarında sika-zayıf şeklinde açıklamaların yapıldığı branşa Cerh-ta'dîl ilmi, hadislerin senet ve metinleri üzerinde yapılan araştırmalar neticesinde bir takım kusurların gösterildiği ilim dalına ise 'İlelü'l-hadîs bilgisi' denilmiştir.¹⁴³

Münekkit hadisçinin görevi; bu alanın ikisine birden önem vermek suretiyle hadislerin değişik tariklerini toplayıp onları birbiriyle karşılaştırması ve râvîlerinin cerh-tadîl durumlarını araştırmasıdır. Bu iki ilim dalı için İbn Ebî Hâtîm (327/938) iki ayrı eser yazmıştır: el-Cerh ve't-ta'dîl ile 'İlelü'l-hadîs.

139 ez-Zehbî, Zikru men yu'temedü kavluhû s.185. Muhammed b. Sa'd (230) da Tabakât'ında şahıslar hakkında uygun, makbul hükümler vermiştir. Ebû Hayseme Zühayr b. Harb (234)'in râvîlere dair çok fazla görüşü olup, onları İbn Ebî Hayseme diye meşhur olan oğlu Ahmed (279) Târîh'inde kendisinden nakletmiştir.

140 Bu kitapların listesi için bkz. Sa'dî el-Hâşimî, Ebû Zür'a er-Râzî ve cühûdühû fi's-sünneti'n-nebeviyye II, 274 vd.

141 Zayıf râvîlerle ilgili kısım Sa'dî el-Hâşimî'nin adı geçen çalışması içinde neşredilmiştir.

142 Bunlardan el-Hâkim en-Neysâbüri, Hamza b. Yûsuf es-Sehmî, Ebû Bekr el-Berkânî, Ebû Abdîrrahmân es-Sülemî ve Ebû Abdîllah b. Bûkeyr'in Süâlât'ları neşredilmiştir.

143 İbnü's-Sîd el-Batleyevsî (521) hadislerde görülen illetlerin sekiz sebebinden bahsetmiştir: 1. İsnattaki kusurlar 2. Hadisin manen rivâyet edilmesi 3. Hadisin cümle ve kelimelerinin irabını bilmeme 4. Kelimelerde yapılan okuma yazma hataları (tashîf) 5. Hadisin bir kısmının düşmüş olması 6. Muhaddisin rivâyet ettiği hadisin söyleniş sebebini veya ilgili olduğu konuyu belirtmemesi 7. Muhaddisin hadisin tamamını değil, bir kısmını duymuş olması 8. Hadisin bizzat hocaların ağzından değil kitaplardan nakledilmesi (el-İnsâf s.157-189)

Ancak onun muâsırları olan ve zayıf râvîler konusunda büyük kitaplar yazan el-'Ukaylî, İbn Hıbbân ve İbn 'Adî ele aldıkları şahısların rivâyetlerine önem vermeleri sebebiyle, ricâl kitaplarında hadislerdeki illetler konusuna da oldukça fazla yer vermişlerdir.¹⁴⁴

B. ZAYIF RÂVİLERLE İLGİLİ KİTAPLAR (ed-Du'afâ ve'l-Metrûkûn)

Önce, zayıf râvîlere dair kitaplar hakkında önemli gördüğümüz iki hususa değinmemiz gerekmektedir. Birinci husus, bunlarda hakkında en küçük bir tenkit bulunanların, yalancı ve hadis uydurucusu olarak bilinenlerle birlikte zikredilmiş olmasıdır. Bu yüzden bir râvînin bu kitaplarda geçtiğini söylemek, o râvînin cerh edilmesi için yeterli bir sebep değildir. Mutlaka ilgili kitaptan onun biyografisi incelenmelidir. Çünkü bu kitapların çoğunda; rivâyeti ile ihticâc edilen sika-huccet kişiler, rivâyeti i'tibar maksadıyla kullanılan sadûk ve hâfizası zayıf olanlar ile yalancı, yalanla itham edilen ve çok zayıf olanlar birlikte zikredilmiştir.

İkinci husus ise, Cerh-tadîl âlimlerinin râvîler hakkında verdikleri hükümlerin iyi incelenerek, bu konuda dikkatli olunmasıdır. Âlimlerin verdikleri bu hükümlerde, bazan kasdî kötüler de olabilir. İbn Dakîki'l-İd (702/1302) bunları beş grupta toplamıştır:¹⁴⁵ 1. Şahsî düşmanlık ve kırgınlık. 2. Akîde olarak muhâlif olma. 3. Mutasavvıflar ile zâhirî ilimleri temsil eden âlimlerin ihtilâfı. 4. Evâil adı verilen ilim dalları hakkında yeterli bilgiye sahip olmama. 5. Vera sahibi olmama ve zanla hükmetme. O bu beş husustan uzak kalabilmenin zorluğuna dikkat çekerek, râvîler hakkında cerh-tadîl hükmü vermenin çok mesûliyetli bir iş olduğunu bildirmek için, "Müslümanların onuru, ateş-çukurlarından bir çukur olup iki grup bu çukurun kenarında durmaktadır: Muhaddisler ve Hâkimler" demiştir.¹⁴⁶

Zehebî de, râvîler hakkında hüküm verecek şahsın; tam bir vera'a, taraf tutma ve şahsi görüşünden uzak durmaya ve Hadis, İlel ve Ricâl ilimlerinde kâmil bir uzmanlığa ihtiyacı olduğunu söyleyerek, ayrıca cerh-ta'dîl lâfızları-

144 'İlelü'l-hadis kitaplarında, ricâle dair bilgiler olmasına rağmen ağırlıklı olarak rivâyetler üzerinde durulduğu için onları Ricâl kitaplarından saymıyoruz.

145 İbn Dakîki'l-İd , el-İktirâh fî beyâni'l-ıstılâh s.57-61.

146 İbn Dakîki'l-İd , a.g.e. s.61.

nın çok iyi bilinmesini ve bu lâfızlardan büyük imamların kendilerine has istihlâhlarının tespit edilmesini de şart koşturmaktadır.¹⁴⁷

Cerhedilen râvîleri İbn Hıbbân, K. el-Mecruhîn'in mukaddimesinde yirmi grup halinde saymış, el-Hâkim en-Neysâbü'rî de, onları daha sistematik bir şekilde on grupta toplamıştır.¹⁴⁸

Sika ve zayıf râvîlerin birlikte işlendiği kitapların telifi ile eş zamanlı olarak, zayıf râvîler için de ayrı müstakil kitapların yazıldığı görülüyor. Nitekim Zehebî, cerh-tadîl konusunda görüşleri derlenen ilk kişi olarak belirttiği Yahyâ b. Sa'îd el-Kattân (198/813)'in görmediği bir K. ed-Du'afâ'sı olduğunu bildirerek, İbn Hazm ve başkalarının bu kitaptan nakiller yaptıklarını ifade etmiştir.¹⁴⁹ Daha sonra Yahyâ b. Ma'în (233/847)¹⁵⁰ ve Ali b. el-Medînî (234/848)¹⁵¹ sırf zayıf râvîleri topladıkları kitaplarını yazmışlardır. Zayıf râvîler konusunda kitap yazan ilk muhaddislerden birisi de, İbnü'l-Berkî diye meşhur olan Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Abdirrahîm (249/863)'dir.¹⁵² Buhârî ile birlikte bu konudaki kitapların sayısı artmış, fakat ne yazık ki ilk kitaplardan çoğu günümüze ulaşamamıştır.

Zayıf râvîlere dair büyük kitaplardan, daha sonra hadis uyduranlar ve belirli hususlarla tenkit edilenler çıkarılarak ayrı kitaplarda incelenmiştir. Hadis uyduranlar için yazılan kitapların zayıf ve metruk râvîlerle ilgili kitaplar içinde, diğer hususlarla tenkit edilenler için yazılan kitapların ise sika râvîlerin işlendiği kitaplarla birlikte ele alınmasının uygun olacağını düşünüyoruz. Zaten kitapların muhtevaları da, bu şekilde bir taksimi gerekli kılmaktadır.

Hadis uyduranlara, zayıf râvîlerin geneli için telif edilen kitaplarda işaret edilmiştir. Onlar için ilk müstakil kitabın ise, Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali es-Süleymânî (404/1013) tarafından yazıldığını düşünüyoruz. Çünkü Zehebî, Mîzân'da hadis uyduranların isimlerinde çoğunlukla onu kaynak göstermektedir. Fakat aynı zamanda onun bidat fırkalarından saydığı kişilere de işaret etti-

147 ez-Zehebî, el-Mûkıza s.82.

148 es-Süyûtî, Tedrîbu'r-râvî II,323; İbn Hacer el-'Askalânî, Hedyü's-sârî s.381-382, 459-461.

149 ez-Zehebî, Siyeru a'lâmi'n-nübelâ IX,183; ez-Zehebî, Mîzânü'l-i'tidâl muk.

150 ez-Zehebî, el-Muğnî I,4; es-Sehâvî, Fethu'l-muğîs III,263.

151 el-Hâkim en-Neysâbü'rî, Ma'rifetü 'ulûmi'l-hadîs s.71; İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist s.322.

152 ez-Zehebî, Tezkiretü'l-huffâz II,569; a. mlf., Siyeru a'lâmi'n-nübelâ XIII,46; el-Kettânî, er-Risâletü'l-müstatraf s.144. Ebû Hafs 'Amr b. Ali el-Fellâs (249), Taz'îfü'r-ricâl adında küçük bir cüzülük kitabı vardır (İbn Hayr, Fihrist s. 212) Zayıf râvîlere dair kitaplar için bkz. es-Sehâvî, el-İ'lân s.586-587; el-'Umerî, Bühûs s.91-94; Zehrânî, 'İlmu'r-ricâl s. 138-142.

ği için, Süleymânî hadis uyduranları zayıf râvîler için yazdığı kitabın bir bölümünde de işlemiş olabilir.¹⁵³

İbn Hibbân'ın K. el-Mecrûhîn'i ile İbn 'Adî'in el-Kâmil'inde geçen mevzu ve münker hadisler ve bu hadislerin râvîleriyle ilgili olarak iki ayrı kitap yazan ilk âlim İbnü'l-Kayserânî (507/1113)'dir. Hadis uyduranlar için daha sonra müstakil eser yazan kimseyi tespit edemedik. Bunun yerine, daha çok mevzû hadislere dair kitaplar yazılmış, hadis uyduranlar da hadisleri ile birlikte bu kitaplarda ele alınmıştır. el-Huseyn b. İbrâhîm el-Cevzakânî (543/1148), mevzû hadisler için telif ettiği kitabının başında, hadis uydurucularından onüç tanesini saymıştır.¹⁵⁴ Mevzu hadisler konusundaki eseri ile meşhur olan İbnü'l-Cevzî (597/1200) Cevzekânî'nin saydığı kişileri -ikisi hariç- zikretmiş, ayrıca Nesâî'den naklen, onlara dört kişi daha ilâve etmiştir.¹⁵⁵ İbnü'l-Cevzî'ye göre, hadiste kasıtlı olarak yalan söyleyenler üç gruptur.¹⁵⁶

Hadis uyduran râvîler için günümüze ulaşan müstakil ilk kitabı, el-Keşfü'l-hasîs 'ammen rumiye bi vad'ı'l-hadîs adıyla Sıbt İbni'l-'Acemî (841/1437) telif etmiştir.¹⁵⁷ Ondan sonra içinde hadis uyduranlara geniş olarak yer verilen eser İbn 'Arrâk (963/1555)'ın Tenzîhü'ş-şerî'a'sıdır.

C. SİKA RÂVİLERİ İHTİVA EDEN KİTAPLAR

Cerh-tadîl imamlarının çoğunun 'sika' olarak tavsif ettiği ve 'zayıf' olduğu belirtilmeyen râvîler sika'dır. Derece olarak bunlardan sonra, tevsîk ve tazîf edilmemiş, ama hadisleri Sahihayn'a alınmış olanlar gelir. Tirmizî ve İbn Huzeyme'nin, hadislerine sahîh dediği kişilerin hâli de iyidir. Dârakutnî ve Hâkim'in, sahîh hükmünü verdikleri kişilerin hadisleri ise, en azından hasen kabul edilir. 'Sika' vasfı, hicri üçüncü asırdan sonra gelen bazı âlimler tarafın-

153 Zehebî, Süleymânî'nin Esmâü'r-ricâl'e dair bir kitabını görerek ondan notlar almıştır. (Tezkiretü'l-huffâz III,1036)

154 el-Cevzekânî, el-Ebâtil ve'l-menâkir ve's-sihâh ve'l-meşâhîr I, 7. Cevzekânî'nin ricâle dair et-Temyîz adlı kitabını, İbn Kutluboğa Tertibü't-temyîz adıyla yeniden tertip etmiştir (el-Kettânî, Fihrisü'l-fehâris s.972)

155 İbnü'l-Cevzî, el-Mevzû'ât I,47-48. İbnü'l-Cevzî'nin çıkardığı iki kişi, 'Amr b. 'Ubeid ile Ahmed b. el-Hasen'dir. Meşhur yalancılar için bkz. Kandemir Yaşar, Mevzu Hadisler s.71-77.

156 İbnü'l-Cevzî, el-Mevzû'ât I,36. İbnü'l-Cevzî, hadislerde hata yapanları da dört grup halinde sıralamıştır bkz. I,100-101.

157 es-Sehâvî, Fethu'l-muğîs I,278.

dan “mechul olmayan, cerhedilmemiş râvîler” için de kullanılmış, bunlar hakkında; *mestûr*, *mahallîhu's-sıdk* ve *şeyh* de denmiştir.¹⁵⁸

Bir râvînin sika olduğu şu dört yoldan biriyle bilinir: 1. Cerh-tadîl kitaplarında onu tezkiye edenlerin hükümlerinin bulunması 2. Buhârî ve Müslim'in ikisinin birlikte veya birinin onun hadisini Sahîh'ine alması 3. Sahihayn'dan sonra sahîh hadisleri toplamayı şart koşanların kitaplarında ve Sahihayn üzerine yazılan Müstahrec'lerde zikredilmesi 4. Kendisinden rivâyet edenin, daima *haddesenâ fülân ve kâne sikaten* gibi açıklamalarla tevsik ettiğinin tespit edilmesi. İşte bu dört husus, râvîyi tezkiyenin muhtelif şekilleridir.¹⁵⁹

Sika râvîler için, zayıf râvîler hakkında yazılan kitaplar kadar fazla eser telif edilmemiştir. Sika râvîleri bir kitapta toplamanın çok zor olduğunu, mechûl râvîlerin tespitinin ise, âdetâ imkânsız olduğunu söyleyen Zehebî, sika râvîlerin bulunduğu kaynakları; Buhârî'nin et-Târîhu'l-kebîr'i, İbn Ebî Hâtim'in el-Cerh ve't-ta'dîl'i, İbn Hıbbân'ın es-Sikât'ı ve Mizzi'nin Tehzîbü'l-kemâl'i şeklinde sıralamıştır.¹⁶⁰ Zehebî herhalde, çok sayıda sika râvîyi ihtiva ettikleri için, bunları sika râvîleri ihtiva eden kaynaklar olarak saymaktadır. Ali b. el-Medîmî (234/848)'nin, es-Sikât ve'l-mütesebbitûn adlı on cüzlük kitabı, sika râvîler için telif edilen ilk kitaptır.¹⁶¹

Sika râvîler sadece Kütüb-i Sitte râvîleri ile sınırlı değildir. İbn Kutluboğa, Kütüb-i Sitte ricâlini en geniş olarak ihtiva eden Tehzîbü'l-kemâl'de geçmeyen sika râvîleri, Tertîbü's-sikât adlı büyük eserinde toplamıştır.¹⁶² Rical ilmine dair bir çok kitabı bulunan İbn Kutluboğa'nın bu kıymetli kitabının tam bir nüshasının bulunmaması, Ricâl ilmi açısından büyük bir kayıptır. İbn Hacer'in de bu konuda yarım kalmış bir eserinden bahsediliyor, ancak onun da nüshalarının varlığı bilinmemektedir.¹⁶³

158 ez-Zehebî, el-Mûkızâ s.78.

159 İbn Dakîkî'l-İd, el-İktirâh s.54-56; krş. es-Süyûtî, Tedrîbü'r-râvî II, 322.

160 ez-Zehebî, el-Mûkızâ s.79,81.

161 el-Hâkim en-Neysâbü'rî, Ma'rifetü 'ulûmi'l-hadîs s.71; el-Hatîbü'l-Bağdâdî, el-Câmî II,301. Ebu'l-Arab Muhammed b. Ahmed et-Temîmî (333) ve Ebû Hafs Ömer b. Bîşrân es-Sükkerî (367)'nin de es-Sikât adında kitapları vardır. (es-Sehâvî, el-İ'lân s.585; İbn Hacer el-Askalânî, Lisânu'l-mizân III,275)

162 Eksik bir yazma nüshası: Köprülü ktp. Fâzıl Ahmed Paşa, nr. 264, 310 v. (1. cilt); nr. 1060, 297 v. (2. cilt). Kettânî'nin dört büyük cilt olduğunu bildirdiği (er-Risâletü'l-müstatrafe s. 147) bu eserin tam bir yazma nüshasının mevcudiyetini bilmiyoruz. Bir kısmının Rabat Umûmî ktp. nr. 361 K'de olduğu bildirilmiştir. (Hamâde Fârûk, el-Menhecü'l-İslâm s. 47)

163 İbn Hacer'in Sikâtü'r-ricâl mimmen lem yüzker fi Tehzîbi'l-kemâl adlı bu kitabı hakkında bkz. es-Sehâvî, el-İ'lân s.586; Abdülmün'im Şâkir, İbn Hacer el-Askalânî s.530.

D. BELİRLİ HUSUSLARLA TENKİT EDİLEN RÂVİLER

1. Müdellis Râviler

Hadis aldığı hocasını gizleme ve hadisi dolaylı kaynaktan aldığı halde, onu gizleyerek esas kaynaktan almış gibi gösterme işine *tedlis* adı verilir.¹⁶⁴ el-Hâkim en-Neysâbü'rî müdellis râvîleri altı gruba ayırmıştır.¹⁶⁵

Müdellis râvîlerin isimlerinin toplandığı müstakil kitaplar, ilk ricâl kitapları ile birlikte telif edilmeye başlamıştır. Bu konuda ilk kitabı ricâl ilminin değişik branşlarında ilk eserleri telif etmiş olan Ali b. el-Medîni (234/848) yazmıştır.¹⁶⁶ Nesâî (303/915) ve Dârakutnî (385/995) de, müdellis râvîler için birer kitap telif etmiştir.¹⁶⁷ el-Hatîbü'l-Bağdâdî (463/1071), et-Tebyîn li esmâi'l-müdellisîn adlı kitabında tedlisi isnat ve şüüh tedlisi olarak ikiye ayırarak, her birinde bulunan müdellis râvîleri ve rivâyetlerini incelemiştir.¹⁶⁸ el-Huseyn b. Ali el-Kerâbisî (248/862)'nin K. el-Müdellisîn'i, Ahmed b. Hanbel gibi büyük muhaddisler tarafından kötülenmiştir. Onun bu kitabı Hadis ilmine ve muhaddislere yönelik hücumlarla doldurduğu anlaşılmaktadır.¹⁶⁹

2. Mürsel Hadis Rivâyet Edenler (Mürsil Râviler)

Sahâbe ve büyük tâbiiler döneminde, isnat kullanımı henüz tam yerleşmediği için, haberler mürsel ve müsned olarak rivâyet edilmiştir. Tâbiîn âlimleri kendilerine bir konu sorulunca, Hz. Peygamber'den veya ashâbından gelen bir şey biliyorlarsa *kâle Rasûlullah* veya sahâbiye nispetle meselâ *kâle Ömer* şeklinde o bilgiyi aktarmışlardır.¹⁷⁰

164 Tedlis çeşitlerine dair bilgi için bkz. el-'Irâkî, Fethu'l-muğis s.93-99. Muhaddisleri tedlis yapmaya sevkeden âmiller için bkz. Toksarı Ali, "Müdelles Hadis ve Sahâbeye Tedlis İsnâdı" s.224-225.

165 el-Hâkim en-Neysâbü'rî, Ma'rifetü 'ulûmi'l-hadis s.103-112.

166 İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist s.322; el-Hâkim en-Neysâbü'rî, Ma'rifetü 'ulûmi'l-hadis s.71. Kitap 5 cüzdür.

167 İbn Hacer el-'Askalânî, Ta'rîfü ehli't-takdîs s.24.

168 el-Hatîbü'l-Bağdâdî, el-Kifâye s.510,515. Zehebî kitabın 4 cüz olduğunu söylemiştir (Tezkiretü'l-huffâz III, 1140)

169 İbn Receb el-Hanbelî, Şerhu 'ileli't-Tirmizî s.413-414. Mutezile kelamcılarının önde gelenlerinden Ebü'l-Kâsım Abdullah b. Ahmed el-Belhî (319)'nin hadisçileri kötileyen kitabı için bkz. er-Râmehürmüzî, el-Muhaddisü'l-fâsil s.309-310.

170 Mürsel rivâyete yol açan sebepler için bkz. İbn 'Abdilberri, et-Temhîd I, 17.

Hem mürsel hadisler ve hem de mürsel haberleri rivâyet edenler için müstakil kitaplar yazılmıştır. Meşhur Sünen sahiplerinden Ebû Dâvûd es-Sicistânî (275/888) konularına göre tertip ettiği 500 mürsel hadisi K. el-Merâsîl’inde bir araya getirmiştir.¹⁷¹ Ebû Bekr Ahmed b. Hârûn el-Berdîcî (301/913)’nin Ma‘rifetü’l-muttasıl mine’l-hadîs ve’l-mürsel ve’l-maktû‘ ve beyânü’t-turukî’s-sahîha adında bir kitabının olduğu bildirilmiştir.¹⁷² Mürsil râvîler için müstakil olarak telif edilen ilk kitap ise İbn Ebî Hâtim (327/938)’in K.el-Merâsîl’idir. el-Hatîbü’l-Bağdâdî (463/1071) et-Tafsîl li mübhemi’l-merâsîl adında bir ciltlik eserini yazmıştır. Ancak ‘Alâî Hatîb’in bu kitabını göremediğini ifade etmektedir.¹⁷³

3. Zihnî Fonksiyonları Bozulan (Muhtelit) Râvîler

Muhaddis, akli başında olduğu müddetçe hadis nakledebilir. Hadis nakletme işine teğayyür (hâfıza zayıflaması) ve haref (bunama) korkusu olduğu zaman son verilir. Sahâbe, tâbiîn ve sonraki tabakalardan bazı imamlar, seksen yaşını aştıkları halde ölünceye kadar hadis nakletmişlerdir. Ancak seksen yaşta genellikle bedenî ve zihnî fonksiyonların zayıflamaya başladığı kabul edilecek hadis rivâyetinin bundan sonra bırakılması uygun görülmektedir.¹⁷⁴

Bu durum, muhaddisler tarafından *ihtilât* olarak adlandırılır. Zihnî fonksiyonları bozulan râvîye de *muhtelit* denilir. *Teğayyür* terimi ise, ezber kâbiliyetinin zayıflaması ve biraz unutkanlık âriz olması anlamında kullanılıp, *ihtilâta* göre daha hafif olan bir hali gösterir. Çünkü bir hadis imamının hâfızası, yaşlandığı zaman zayıflayabilir ve ihtiyarlığında genellikle gençlik dönemindeki kadar kuvvetli olmaz. Ancak bu değişiklik (teğayyür), kesinlikle onun hadisine zarar vermez. Çünkü hiç kimse hata ve unutmadan kurtulamaz.¹⁷⁵

Hadis râvîlerinden ihtilâta maruz kalanların, bu duruma düştükleri zamanın tespit edilmesi gerekmektedir. Eğer bu tespit doğru yapılabilirse, o tarihten önceki rivâyetleri kabul edilir, sonrakilere ise kabul edilmez. Şayet tespit edile-

171 Ebû Dâvûd’un kitabının baskıları mevcuttur. Mizzî, Tuhfetü’l-eşraf’ının son cüzünü mürsel hadislerle ayırmıştır.

172 İbn Hayr , Fihrist s.207.

173 ez-Zehabî, Tezkiretü’l-huffâz III, 1140; el-‘Alâî, Câmi‘u’t-tahsil s. 146.

174 Bu konuda geniş bilgi için bkz. el-Kâdî ‘Iyâz, el-İlmâ‘ s.204-210.

175 ez-Zehabî, Siyeru a’lâmi’n-nübelâ VI, 34-35;a.mlf., Mîzânu’l-i’tidâl IV, 301; el-Luknovî, er-Rafu ve’t-tekmîl s.161

mezse önceki ve sonraki rivâyetlerini ayırmak mümkün olmadığı için rivâyetlerinin hepsi terkedilir.¹⁷⁶

Ricâl kitaplarındaki biyografilerde muhtelit râvîler açıklandığı halde, sadece onları ihtiva eden müstakil kitaplar oldukça geç zamanda telif edilmiştir. Nitekim İbnü's-Salâh, önemli bir konu olmasına rağmen muhtelit râvîlere dair müstakil bir kitap bilmediğini söylemiştir. Onun bu açıklaması üzerine Salâhaddîn el-'Alâî (761/1359) bu kişileri K. el-Muhtelitîn adlı bir cüzde alfabetik tertiple toplamıştır. Alâî'nin bu kitabına aldığı kişiler, Ricâl kitaplarında haklarında *sâ'e hıfzuhû, teğayyere, ihtelata* gibi açıklamaların yapıldığı râvîlerdir. Ona göre, bu tür kusurları olanlar üç gruba ayrılmaktadır.¹⁷⁷

Zehebî, Mîzânu'l-i'tidâl'inde; Buhârî, Müslim gibi imamların ihticâc ettikleri çok sayıda kişiyi kendine göre zayıf olduklarından değil, sırf isimleri zayıf râvîlere dair kitaplarda geçtiği için zikretmiştir. Daha sonra Mîzân'dan bu kişileri tespit ederek onları ayrı bir kitapta toplamıştır.¹⁷⁸

Cerh-tadil imamlarının bazı râvîler hakkında değişik sebeplerden dolayı farklı hükümler verdikleri olmuştur. Bu ihtilâfların sebebi; genellikle "cerh-tadil imamının, râvî ve hadisleri hakkında edindiği bilgilerden hareketle verdiği hükümlerin, Fıkıh ilmindeki ichtihat gibi olduğu" şeklinde açıklanmaktadır.¹⁷⁹

İbn Receb el-Hanbelî, râvîlerin cerh-tadil yönünden dört grup olduğunu bildirerek, bir râvînin bu gruplardan hangisinden sayılacağı hususunda bazan Hadis imamlarının ihtilâf ettiğini söylemiştir. Bu dört grup şunlardır: 1. Yalanla itham edilmiş olanlar 2. Doğru sözlü ancak rivâyet ettiği hadislerde çok hata edenler 3. Hata etmekle beraber hatası doğrularından fazla olmayanlar 4. Arasıra hata edenler. İbn Receb, bunların ilk üçünden herhangi birine girip-girmediğinde ihtilâf edilen râvîlere misaller vererek, durumlarını açıklamaya çalışmıştır.¹⁸⁰

176 İbnü's-Salâh, 'Ulûmu'l-hadis s.391. Muhtelit bir râvîden ihtilâttan önce rivâyet edenler için *kadîmü's-semâ'*, *semi'a minhü kadîmen*; sonra rivâyet edenler için de *semâ'uhû minhü bi ahara, teahhara semâ'uhû* gibi ifadeler kullanılmıştır. Muhtelit râvîler hakkında geniş bilgi için bkz. el-'İrâkî, et-Takyîd ve'l-izâh s.392-414.

177 el-'Alâî, K. el-Muhtelitîn v. 1b. Ebû Bekr el-Hâzîmî (584) Tuhfetü'l-müstefid adlı kitabında muhtelit râvîlere dair müstakil bir kitap yazdığını bildirmiştir. Süyûtî bu konuda Hâzîmî'nin küçük bir kitabını görmüştür. (Tedrîbu'r-râvî II,323)

178 ez-Zehebî, er-Ruvâtü's-sikât el-mütekellemin fihim bimâ lâ yücübü reddehüm s.23.

179 el-Münzirî, Cevâbü'l-Hâfiz el-Münzirî s.64-67; ez-Zehebî, Zikru men yu'temedü kavliühü s.185.

180 İbn Receb el-Hanbelî, Şerhu 'ileli't-Tirmizî s.193-202.

Ricâl ilmi denince, ilk akla gelen Cerh-tadil ilmi olmaktadır. Hadislerin doğru bir şekilde sonraki nesillere naklinde, râvîlerin rolünün büyük olduğunu bilen muhaddisler, onların tenkidi için basit isnat uygulamasından sonra, zaman içinde bu ilmi geliştirmişlerdir. Öyleki, bir rivâyet nakleden herkesin adâlet/dindarlık ve zapt/ilmi güvenilirlik yönünü araştırmaya çalışmışlardır.

Bu gaye için, önce et-Târîh adı verilen ve sika ve zayıf râvîleri birlikte ihtiva eden kitaplar telif edilmiş, sonra da, zayıf ve sika râvîler için K. ed-Du'afâ ve'l-metrûkîn ile K. es-Sikât adlı müstakil kitaplar kaleme alınmaya başlamıştır. Zayıf ve metrûk râvîler için yazılan kitaplarda, hakkında küçük bir tenkit bulunan herkese yer verilmiştir. Onların bu özelliğini dikkate alan sonraki muhaddisler, bu büyük kitaplardan tespit ettikleri belirli sayıda kişi için müstakil küçük eserler telif etmişlerdir.

V. HADİSÇİLERİN, TAHSİL ÇAĞLARINDA VE DAHA SONRA OKUDUKLARI KİTAPLAR İLE HOCALARI İÇİN YAZDIKLARI ESERLER

Hadis İlminde hoca-talebe ilişkisinin büyük önemi vardır. Muhaddisler, râvîlerin, hadis aldıkları kişilerle bizzat görüşüp-görüşmemiş olmasını tayine çalışırlar. Çünkü hocadan bizzat alınan hadislerin değeri, onlardan vasıtalı olarak alınanlardan daha büyüktür. Râvîlerin görüşüp hadis dinlediği hocalarının tespit edilmesi, Hadis ilminde hayâtî önemi haiz olduğu için, Ricâl kitaplarındaki biyografilerde bu konuya geniş yer ayrılır. Biyografi sahibinin hoca ve talebeleri zikredilmeye çalışılır.

Mucem-Meşyahat kitapları, belli bir muhaddis veya âlimin görüştüğü, ilim aldığı veya kendisine icâzet veren hocaları için telif edilmiş olan kitaplar olup, bu tür eserler için isim olarak kullanılan terimler şunlardır: 1. Mu'cem (ç. Me'âcim) 2. Meşyaha (ç. Meşyahât) 3. Bernâmec (ç. Berâmic) 4. Fehrese / Fehrest veya Fihrist (ç. Fehâris) 5. Sebet (ç. Esbât)¹⁸¹

Son asırlarda, yukarıdaki terimlerden "Sebet" Doğu İslâm ülkelerinde; "Fihrist" ise Batı İslâm ülkelerinde çok kullanılmaya başlamıştır. Mu'cem ve Meşyahat'larda, hocalar ve onlardan alınan hadislere ağırlık verilirken; son üç

181 Bu terimler için bkz. el-Kettânî, Fihrisü'l-fehâris I, 40-41; Şah Veliyyullâh ed-Dehlevî, İthâfu'n-nebîh s.18-19.

isimle telif edilen kitaplarda, daha çok, rivâyetine hak kazanılmış kitaplara dair isnatlara önem verildiğini söyleyebiliriz.

İlk asırlardaki Mucem-Meşyahat kitaplarının müellifleri, hocalarının adı-ni-künyesini ve nispetlerini zikrettikten sonra, genellikle onlardan aldıkları âlî isnatlı veya pek fazla kimse tarafından bilinmeyen birkaç hadisi nakletmektedirler. Hicrî dördüncü asırdan itibaren, artık Hadis ilminde ana kaynakların telif edilmiş olması sebebiyle, Mucem-Meşyahat kitaplarında, hadislerin yerini müellifin hocalarından okuduğu kitapların isimleri almış, onların müelliflerine kadar varan isnatlarını zikretmeye büyük önem verilmiştir. Muhaddisler, ilk asırlarda hadislerin rivâyetinde gösterdikleri dikkatin aynısını, daha sonraları hadis kitaplarının naklinde göstermişlerdir. Nasilki hadisleri; hocadan dinleme, ona okuma, icâzet vb. gibi yollarla almak gerekiyorsa, yazılan bir kitabı da müellifinden bu şekilde almak gerekli görülmüş, kitapları müelliflerine ulaşan doğru bir nakil yoluyla almayanlara itibar edilmemiştir.

Kütüb-i Sitte başta olmak üzere diğer önemli Hadis kitaplarının, hocaların nezaretinde okunmasına veya icâzet yoluyla rivâyet haklarının alınmasına büyük önem verilmiştir. Bu kitapların yazma nüshalarındaki sema kayıtları yanında, bu konuda İbn Nukta (629/1231)'nin et-Takyîd li ma'rifeti ruvâti's-sünen ve'l-mesânîd adında müstakil kıymetli bir eseri vardır. Takıyyüddîn el-Fâsî (832/1428) bu esere iki ciltlik geniş bir zeyl çalışması yapmıştır.

Muhaddislerin hocaları ve onlardan aldıkları rivâyetleri için telif edilmiş olan Mucem-Meşyahat kitapları, onları yazanlar bakımından iki gruba ayrılır: Bazı muhaddisler bu kitapları bizzat kendileri telif ederken, bazılarının da öğrencilerinden biri onun adına bir Mucem/Meşyaha yazmıştır. Hadis talebelerinin hocaları adına, onların hocaları için Mucem/Meşyaha yazma geleneği devam etmiştir. Nitekim Zehebî, İbn Hacer gibi muhaddisler değişik hocaları için bu tür kitaplar telif etmişlerdir.¹⁸²

Mucem-Meşyahat kitapları muhtevaları yönünden de ikiye ayrılabilir. Bir kısmında hocaların biyografileri üzerinde durulmadan sadece adı, künyesi ve nispeti zikredilerek, ondan gelen bir hadis veya rivâyet hakkı alınan kitaplar zikredilir. Hicrî ilk beş asırdaki Mucemlerin çoğunun bu şekilde olduğu görülür. Bu yüzden Sehâvî, Mucem/Meşyaha'ların çoğunda hocaların biyografile-

182 Zehebî'nin bu şekilde yazdığı Mucem/Meşyaha'lar için bkz. Beşşâr 'Avvâd, ez-Zehebî ve menhecühû s.264-268. İbn Hacer' in yazdıkları için bkz. Abdülmün'im Şâkir, İbn Hacer el-'Akalânî s.495-498.

rinin işlenmediğini söylemektedir.¹⁸³ Hattâ, el-Erbe‘ûn el-Büldâniyye adı verilen ve müellifin kırk ayrı beldeden, kırk ayrı hocadan aldığı hadisler için Kırk Hadis mecmuaları telif edilmiştir.¹⁸⁴

Ancak, yine de bu kitapların bir kısmında, hem biyografilere hem de merviyyâta önem verildiğini söyleyebiliriz. Meselâ Sem‘ânî (562/1166), et-Tahbîr fi'l-mu‘cemi'l-kebir'inde hocalarını; kimlikleri, doğum tarihleri, hocaları, eserleri ve vefat tarihlerini açıklamak suretiyle tam olarak tanıttıktan sonra, onlardan rivâyet hakkını aldığı kitap ve cüzleri veya hadisleri zikretmiştir. Münzirî (656/1258)'nin el-Mu‘cemü'l-mütercim'inin de böyle olduğu tahmin edilmektedir.¹⁸⁵

Kuzey Afrika'lı ve Endülüs'lü muhaddisler icâzete büyük önem vererek, icâzet yoluyla çok rivâyet etmişlerdir. Bunun bir neticesi olarak, onların rivâyet hakkını elde ettikleri kitap ve cüzler için Mucem, Fihrist ve Bernâmeç adıyla çok sayıda kitap yazdıklarını görüyoruz. Öyle ki, onlar arasında, bu tür bir kitabı olmayan muhaddis yok gibidir. Bu kitaplarda hocaların tanıtılması yanında, daha çok, sahip olunan merviyâtın isnatları ortaya konmaya çalışılmıştır. Bunların telifinde şu üç metodun uygulandığı görülmektedir: 1. Rivâyet hakkı elde edilen kitaplara göre 2. Hocalara göre 3. İki metodun birleştirilmesi şeklinde.¹⁸⁶

Ebu'l-Hasen b. Mü'min (598/1201)'in Buğyetü'r-râğıb ve münyetü't-tâlib adlı günümüze ulaşmayan Bernâmeç'i, büyük ve faydalı bir kitap olarak tavsif edilmiştir. O bu kitapta, rivâyet aldığı hocalarının biyografilerini, onların ilmî ve ahlâkî üstünlüklerini anlatarak, onlar kanalıyla gelen bir takım hadisler ve haberler de nakletmiştir. Bu yönüyle Buğyetü'r-râğıb, Doğu İslâm ülkelerinde telif edilen Meşyahat kitaplarına benzemektedir.¹⁸⁷

Mucem-Meşyahat kitaplarının çoğunun mukaddimesinde, bu tür eserlerin, talebelerin hocalarının hocalarını ve rivâyetlerini bilme isteğinden ötürü yazıldığı söylenmektedir. Müellifler, bu kitaplarda, rivâyet hakkına sahip oldukları kitaplara dair âlî isnatlarını açıklar, talebeleri de bu kitapları onlardan

183 es-Sehâvî, el-İ'lân s.605.

184 Bu kitaplardan birkaçı için bkz. Karahan Abdulkâdir, İslâm-Türk Edebiyatında Kırk Hadis s. 28.

185 Beşşâr 'Avvâd, el-İmâm el-Münzirî ve kitâbühû et-Tekmile s.193-194.

186 Bu üç tertip hakkında geniş bilgi için bkz. Abdulazîz el-Ehvânî, "Kütübü berâmici'l-'ulemâ fi'l-Endülüs" s.96-108.

187 Abdulazîz el-Ehvânî, a.g.mkl. s. 108-109.

almak suretiyle, o âlî isnatlara sahip olurlar. Bu kitapların müellifleri, genellikle büyük muhaddisler olup, değişik bölgelerde bulunan âlimlerle görüşmüş kişilerdir. Bu yüzden, haklı olarak hocalarının çokluğu ile övünmüşlerdir. Ayrıca yakından tanıdıkları hocaları ve kendileriyle ilmî manada irtibatları olan muâsırları hakkında bilgi vermektedirler. Bu bilgiler, ilk elden olduğu ve bazan diğer kaynaklarda bulunmadığı için önemlidir. Bundan dolayı Mucem-Meşyahat kitapları, Ricâl kitaplarının önemli kaynakları arasında sayılmaktadır.¹⁸⁸

Büyük muhaddislerden çoğu, öğrenim döneminde ders aldığı ve kendisine icâzet veren hocaları için en az bir Mucem/Meşyahat kitabı telif etmiştir. Bazan da, bir muhaddisin talebelerinden biri veya birkaçı onun hocaları için, böyle bir kitap derlemiştir. Sehâvî Mucem/Meşyahat kitabı yazarların sayısı hakkında: “onların binden fazla olduklarını uzak görmüyorum”¹⁸⁹ demektedir. Hocaları için bizzat kendisi bir kitap yazan ilk kişi olarak, Ebû Yûsuf Yakûb b. Süfâyân el-Fesevî (277/890) bilinmektedir. Onun, hocalarını, seyahat ettiği yerlere göre tertip ettiği altı cüzük bir Meşyaha’sı vardır.¹⁹⁰ el-Fesevî’den sonra, Mucem ve Meşyahat kitaplarının telifi artarak devam etmiştir.¹⁹¹

Mucem-Meşyahat kitaplarını, müelliflerinin ilim tahsilinde geçirdiği merhaleleri gösteren güvenilir sicil defterleri olarak kabul edebiliriz. Bunlar, müellifin, beraber olduğu ve talebelik yaptığı kişilerin isim listeleri ile rivâyet hakkını aldığı kitap ve cüzlere dair isnatlarını ihtiva etmektedir. Her ne kadar, bir kısmında, kitapların tanıtılmasına ağırlık verilmişse de, Mucem-Meşyahat kitapları, genellikle hem şahısların, hem de kitapların tanıtımında kullanılacak olan önemli kaynaklar arasında sayılabilir.

188 el-Hafîbü'l-Bağdâdî, Târîhu Bağdâd'ında bu kitapların ilk ve önemli olan onüç tanesinden istifade etmiştir. (el-'Umerî, Mevâridü'l-Hafîb s.413-423) Ricâl kitaplarının hepsinde Mucem-Meşyahat kitaplarının adını çok sık görürüz. Örneğin Zehebî'nin Tezkiretü'l-huffâz'ının son cildindeki biyografilerin bir çoğunda, *harrece / 'amile / cema'a li nefsihi el-Mu'cem veya kâle fi Mu'cemihî* şeklindeki açıklamalara çokça rastlarız. Mu'cem- Meşyahat kitaplarının önemi için bkz. el-'Umerî, Mevâridü'l-Hafîb s. 412-413; Nur Seyf Ahmed, 'Inâyetü'l-muhaddisîn s. 30-31.

189 es-Sehâvî, el-İ'lân s.605.

190 es-Sehâvî, el-İ'lân s.607;Kettânî, er-Risâletü'l-müstatrafe s.140-141.Eksik yazması için bkz. el-Fihrisü's-şâmil III,1488.

191 Mucem-Meşyahat kitapları için bkz. es-Sehâvî, el-İ'lân s.592-594, 605-609; el-Kettânî, er-Risâletü'l-müstatrafe s.135-138, 140-142; el-'Umerî, Bühûs s.156-158; ez-Zehrânî, 'Ilmü'r-ricâl s.222-225.

Muhaddisler, şifâhen veya mektupla birbirlerine isimlerini, doğum tarihlerini, hocalarını, seyahat ettikleri yerleri, tahsil ettikleri ilimler ile okudukları kitapları, tahsil arkadaşlarını, semâ ettikleri veya icâzetini aldıkları kitapların asıl nüshalarını vb. gibi hususları sormuşlardır. Toplanan bu bilgiler, daha sonra bizzat muhaddisin kendisi veya talebelerinden birisi tarafından Mucem-Meşyahat kitaplarına geçirilmiştir. Hemen her muhaddisin, hocaları ve ilim tahsilindeki arkadaşları, okuduğu ve rivâyât hakkına sahip olduğu kitaplar için bu tür bir kitabı vardır.

Böylece sahip olunan ilmî miras, güvenilir bir şekilde sonraki nesillere aktarılmış olmaktadır. Müsteşrik Martin Plessner, bu kitapların müslümanlara has olduğunu şu sözleri ile dile getirmektedir: “Müslümanlar, biyografiler ve değişik ilim dallarında âlimlerin telif ettiği eserlerin isimleri için müstakil bir ilim inşa ettiler. Bu, ister-istemez insanın, diğer milletlerin ve öteki kültürlerin de takip etmesini temenni ettiği güzel bir gelenektir.”¹⁹²

SONUÇ

Müslümanlar, sahâbeden itibaren her nesilde Hz. Peygamber (a.s.)’in sünnetini öğrenmeye büyük önem vermişler ve onu sonraki nesillere doğru bir şekilde aktarmaya çalışmışlardır. Hadislerin doğru nakledilmesi hususunda, sahâbe döneminde başlayan ihtiyatlı olma, daha sonra sıkı bir şekilde isnat araştırma hareketine dönüşmüştür. Çünkü, Peygamber’i gören sahâbe ve onları gören tâbiîn neslinin sona ermesi ile, tabii olarak hadislerin kimden alındığının bilinmesine ihtiyaç hâsıl olmuştur.

Hadislerin tedvin faaliyeti, ilk hicri asrın son çeyreğinde başlamış ve ikinci asrın ilk çeyreğine kadar devâm etmiştir. Bundan sonra hadislerin konularına göre tasnif edildiği kitapların telifine başlanmış, bu dönem de ikinci asrın sonlarına kadar sürmüştür. Hadisler, bu şekilde büyük ölçüde kitaplara geçirilince, onların senetlerinde geçen sahâbe, tâbiîn ve sonraki nesillerden olan kişilerin araştırılmasına geçilmiştir. Böylece Rasûlüllâh (a.s.)’la ilgili bir husus nakleden herkesin, kimliği tespit edilmiş, hoca ve talebeleri kaydedilmiş, ahlâkî ve bedenî vasıflarına işâret edilmiştir. Isnat sistemi sayesinde râvîler hakkında edinilen bilgiler, onlar için telif edilen müstakil Ricâl kitaplarına aktarılmıştır.

192 Münîrüddîn Ahmed, Târîhu’t-ta’lîm ‘inde’l-müslimîn s.17.

Ricâl kitapları hicrî ikinci asrın son çeyreğinden itibaren yazılmaya başlanmış, üçüncü asrın ilk yarısında, sayıları ve çeşitleri artarak devam etmiştir. Orijinal büyük kitaplar beşinci asrın sonuna kadar telif edilmişse de, ricâl kitabı yazma geleneği onuncu asra kadar canlı bir şekilde devam etmiştir. Bu asırdan sonra bu geleneğin önemli ölçüde zayıfladığını söyleyebiliriz.

Ricâl kitaplarının muhtevaları, genellikle; şahısların kimlik bilgileri ve vefat tarihleri, hâl tercemeleri ile ilgili bazı hususlar ve hadis otoritelerinin onlar hakkında verdiği cerh-tadil hükümlerinden oluşur. Ricâl kitaplarının râvîlerle ilgili bu malumatı topladığı kaynaklarına gelince; tabii ki bu kaynakların ağırlıklı kısmını, rivâyet edilen hadislerin senetlerinde geçen râvîler hakkında isnat sistemi sayesinde edinilen bilgiler oluşturmaktadır. Ricâl kitapları müellifleri bunun yanında, Meğâzî, Siyer ve Ensâb kitaplarından, çeşitli belgelerle fetihlerine dair yazılan 'Fütûh' isimli kitaplar ile Târîh kitaplarından da istifade etmişlerdir. Râvîler hakkında âileleri, yakınları ve hemşehrilerinden sorularak öğrenilen bilgiler de değerlendirilmiştir.

Ricâl kitaplarında şahısların tam biyografileri verilmez. Daha çok, onların Hadis ilmindeki mevkileri üzerinde durulur. Yani bu kitaplarda, ağırlıklı olarak şahısların ilmî kişiliği mevzubahis edilmektedir. Büyük ölçüde hadislerin isnatlarının tenkidi neticesinde elde edilen bilgileri ihtiva eden ilk ricâl kitapları, daha sonra genel terâcim kitaplarının doğup gelişmesine önemli ölçüde tesir etmiştir. Râvî ve muhaddislerin olduğu gibi, Hadis'in dışındaki diğer ilim erbâbının ricâli için de çok sayıda Tabakât kitabı yazılmıştır. Hattâ İslâm toplumundaki bütün meşhur kişilerin biyografilerinin, kronolojik tertibe sahip büyük Târîh kitaplarında, hâdiselerle birlikte sunulmaya çalışıldığını görmekteyiz.

Bu çalışmamızda, zengin İslâmî Biyografi Edebiyatı'nın ilk ürünleri ve aynı zamanda bu edebiyatın doğup gelişmesinde etkili olan Ricâl kitaplarını ve Ricâl ilmini araştırıp incelemeye çalıştık. Elbette bu alanda, sınırları daha dar, muhtevası daha geniş, yeni çalışmalara ihtiyaç vardır. Ancak bu şekilde, birbirini tamamlayacak bir dizi yeni çalışmanın yapılması neticesinde, Ricâl ilmi ve Ricâl kitapları hakkında, daha iyi değerlendirmeler yapma imkânı bulabileceğiz. Hadis ilmindeki ricâl kitaplarından başka, diğer ilimlerin ricâli için yazılan kitapların ve genel olarak Terâcim-Tabakât türü eserlerin tek tek veya gruplar halinde araştırılıp incelenmesi, bu zengin edebiyata yapılacak en güzel hizmetlerden birisi olacaktır.

BİBLİYOGRAFYA

- Abdulazîz el-Ehvânî, "Kütübü berâmici'l-'ulemâ fi'l-Endülüs", M.M.M.A., c. I, cüz: 1, s. 91-120, 1374/1955.
- Abdulfettâh Ebû Ğudde, el-İsnâd mine'd-dîn, Mektebü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, Halep 1412/1992, 1. bs.
- _____, Ümerâü'l-mü'minîn fi'l-hadîs (Cevâbü'l-Hâfız el-Münzirî 'an es'ile fi'l-cerh ve't-ta'dîl'in sonunda), Halep 1411.
- Abdulkâdir Zimâme, "er-Ruşâtî ve kitâbuhû fi'l-ensâb", el-Arab Der., c. 5-6, s. 471-474, sene: 1402/1983.
- Abdalmün'im Şâkir Mahmûd, İbn Hacer el-'Askalâni ve dirâsetü müsannafâtihî,(I-II), Dâru'r-risâle, Bağdâd 1978.
- Ahmed Muhammed Şâkir, el-Bâ'isü'l-hasîs şerhu İhtisârî 'Ulûmu'l-hadîs, Beyrut 1370/1951 ve Kâhire 1411.
- 'Alâî Salâhuddîn Halîl b. Keykeldî, Câmi'u't-tahsil fi ahkâmî'l-merâsil, thk. Hamdi Abdülmecîd, Bağdad 1398.
- _____, K. el-Muhtelîfîn, Köprülü ktp. Fâzıl Ahmed Pş. nr. 386/6.
- _____, Tahkiku münîfi'r-rütbe limen sebete lehû şerîfü's-suhbe, thk. Muhammed Süleymân el-Eşkar, Beyrut 1412.
- Ali b. Abdillâh el-Medîni, 'İlelü'l-hadîs ve ma'rifetü'r-ricâl, thk. Abdulmu'tî Kal'acî, Halep 1400/1980
- Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf, ez-Zehabî ve menhecühû fi kitâbihî Târîhi'l-İslâm, Kâhire 1976.
- _____, el-İmâm el-Münzirî ve kitâbuhû et-Tekmile li vefeyâti'n-nakale, Necef 1968.
- Buhârî Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl, el-Câmi'u's-sahîh, 8 cilt 3 müccellet, Çağrı Yay., İstanbul 1413/1992.
- Cevzekânî Ebû Abdillâh el-Huseyn b. İbrâhim, el-Ebâtîl ve'l-menâkîr ve's-sihâh ve'l-meşâhîr, thk. Abdurrahmân b. Abdilcebbar, I-II, Riyâd, 1415/1994, 3. bs.
- Cohen H. J., "The Economic Background and The Secular Occupations of Müslim Jurisprudents and Traditionists", J. E. S. H. O., vol. XIII, part I, January 1970, s. 16-61.
- Delîlü müellefâtî'l-hadîsi's-şerîf el-matbû'a, I-II, Hazırlayanlar: Muhyiddîn Atiyye, Salâhaddîn Hafenî ve Muhammed Hayr Yûsuf, Dâru İbn Hazm, Beyrut 1416/1995.
- Dûrî Abdulazîz, Bahs fi neş'eti 'ilmi't-târîh 'imde'l-'arab, Dâru'l-meşrik, Beyrut 1993, 2. bs.
- Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm Herevî, Ğarîbü'l-hadîs, I-IV, nşr. Muhammed Azîmuddîn, Dâru'l-kitâbi'l-'arabî, Beyrut ts.
- _____, K. en-Neseb, thk. Meryem Muhammed, Dimesk 1410/1989.
- Ebû Ya'lâ el-Halîlî el-Halîl b. Abdillâh el-Kazvîni, el-İrşâd fi ma'rifeti 'ulemâ'l-hadîs, I-III, thk. Muhammed Sa'îd, Riyâd 1409/1989.
- el-Fihrisü's-şâmil li't-türâsi'l-'arabî el-İslâmî el-mahtût: el-Hadîsü'n-nebevî eş-şerîf ve 'ulûmühû ve ricâlühû, I-III, Hazırlayan: Müessesetü Âli Beyt, el-Mecma'u'l-Melikî (Ürdün), Ammân 1411/1991.
- Erbau resâil fi 'ulûmî'l-hadîs, thk. Abdulfettâh Ebû Ğudde, Beyrut 1410/1990, 5. bs.

- Fadlî Abdülhâdî, Usûlü 'ilmi'r-ricâl, Beyrut 1414/1994.
- Fayda Mustafa, "Ensâb" md., T. D. V. İ. A. XI, 245 vd., İstanbul 1995.
- Feyyûmî Ahmed b. Muhammed b. Ali, el-Misbâhu'l-münîr, Mektebetü Lübnân, Beyrut 1987.
- Gibb Sir Hamilton, "Islamic Biographical Literature" (B. Lewis - P. M. Holt, Historians of the Middle Ages, London 1962, s. 54-58)
- el-Hâkim en-Neysâbü'rî İbnü'l-Beyyî' Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh, Ma'rifetü 'ulûmî'l-hadîs, Dâru İhyâi'l-'ulûm, Beyrut 1406/1986.
- _____, el-Medhal ile's-sahîh, 1. bölümü Rabî' b. Hâdî el-Medhalî'nin thk. ile Beyrut 1404.
- Halîfe b. Hayyât, et-Tabakât, thk. Ekrem Ziyâ el-'Umerî, Bağdat 1386/1967.
- Hamâde Fârûk, el-Menhecü'l-İslâmî fi'l-cerh ve't-ta'dîl, Rabat 1409-1989, 2. bs.
- Hânî el-'Amd, Dirâsât fi kütübi't-terâcim ve's-siyer, Ammân 1981.
- el-Hatîbü el-Bağdâdî Ahmed b. Ali, el-Câmi' li ahlâkî'r-râvî ve âdâbî's-sâmi', I-II, thk. Mahmûd et-Tahhân, Riyâd 1403.
- _____, el-Kifâye fi 'ilmi'r-rivâye, Dâru'l-kütübi'l-hadîse, Kâhire 1410/1990.
- _____, Târîhu Bağdâd, I-XIV, el-Kitâbi'l'arabî, Beyrut ts. (Mısır 1349 bs. dan ofset)
- Horovitz Joseph, Early Biographies of the Prophet and their Authors (trc. Huseyn Nassâr, el-Megâzi'l-ûlâ ve müellifühâ), Kahire 1369/1949.
- Humeydî Muhammed b. Fütûh, Cezvetü'l-muktebis fi zikri vülâti'l-Endülüs ve esmâü ruvâtî'l-hadîs ve ehli'l-fikh ve'l-edeb ve zevi'n-nebâhe ve's-şi'r, thk. Muhammed b. Tâvî et-Tancî, Kahire 1372/1952.
- İbn 'Abdilberr Ebû Ömer Yûsuf b. Abdillâh, el-İstî'âb, I-IV, thk. Ali Muhammed el-Becâvi, Kâhire 1380/1960.
- _____, et-Temhîd limâ fi'l-Muvatta' mine'l-me'ânî ve'l-esânîd, thk. Mustafa Ahmed el-'Alevî ve diğeri, Rabat 1387-1406.
- İbn Abdilhâdî Muhammed b. Ahmed, Tabakâtu 'ulemâi'l-hadîs, I-IV, thk. Ekrem el-Bûşî ile İbrâhîm ez-Zeybak Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1409/1989.
- İbn 'Adî Ebû Ahmed Abdullah el-Cürcânî, el-Kâmil fi ma'rifeti zu'afâi'l-muhaddisîn ve 'ileli'l-hadîs, I-VIII, Dâru'l-fikr, Beyrut 1404.
- İbn 'Asâkir Ebu'l-Kâsım Ali b. el-Hasen, el-Mu'cemü'l-müştemil 'alâ zikri esmâi şüyûhi'l-eimmeti'n-nebel, thk. Sükeyne eş-Şihâbî, Dimaşk 1979.
- İbn Dakîki'l-İd Muhammed b. Ali, el-İktirâh fi beyâni'l-istilâh, Beyrut, 1406.
- İbn Ebî 'Âsım Ebû Bekr en-Nebîl Ahmed b. Amr, el-Âhâd ve'l-mesânî, Köprülü ktp. Fâzıl Ahmed Pş. nr. 235, 384 v.
- İbn Hacer el-'Askalânî Ahmed b. Ali, Hedyü's-sârî mukaddimetü Fethi'l-bârî, Bulâk 1301 bs. dan ofset Beyrut ts., 2. bs.
- _____, Lisânu'l-mîzân, I-VII, Haydarâbâd Dekkân 1329-1331 bs. dan ofset Beyrut 1408.
- _____, Ta'rifu ehli't-takdîs bi merâtibi'l-mevsûfin bi't-tedlîs, thk. Abdulğaffâr Süleymân- Muhammed Abdulazîz, Beyrut 1405.
- _____, el-İsâbe fi temyizi's-sahâbe, I-IV, tashîh: İbrâhîm el-Feyyûmî, Mısır h. 1328.
- _____, Fethu'l-bârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî, Bulâk 1301 bs. dan ofset Beyrut ts., 2. bs.

- _____, Tabsîru'l-müntebih bi tahrîri'l-Müştebih, I-IV, thk. Ali Muhammed el-Becâvî, Kâhire 1964-1967.
- _____, Tehzîbü't-tehzîb, I-XII, Haydarâbâd 1325-1327 bs. dan ofset Beyrut 1388.
- İbn Hayr Ebû Bekr Muhammed b. Hayr el-İşbîlî, Fihrist mâ ravâhu 'an şüyühîhî, nşr. Franciscus Codera ve J.Ribera Tarrago, Beyrut 1399/1979,2. bs. (Sarakosta 1893 bs. dan)
- İbn Hazm Ebû Muhammed Ali b. Ahmed, Cemheretü ensâbi'l-'arab, thk. Abdüsselâm Hârûn, Kâhire 1982.
- _____, el-Fisal fi'l-milel ve'l-ehvâ' ve'n-nihal, 5 cilt 2 mücellet, Bağdâd 1321.
- İbn Hıbbân Ebû Hâtim Muhammed el-Büstî, Meşâhîr 'ulemâi'l-emsâr, nşr. Fleischhammer Manfred, Halle 1959.
- _____, K. el-Mecrûhîn (I-III), thk. Mahmûd İbrahim Zâyed, Halep, 1396.
- İbn Manzûr Ebu'l-Fadl Muhammed b. Mükerrrem, Lisânu'l-'arab, I-XV, Dâru Sâdir, Beyrut ts.
- İbn Receb el-Hanbelî Abdurrahmân b. Ahmed, Şerhu 'İleli't-Tirmizî, thk. Subhî es-Sâmerrâî, Beyrut 1405.
- İbn Sa'd Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd (Kâtîbü'l-Vâkıdî), et-Tabakâtu'l-kübrâ, I-IX, D. Sâdir Beyrut 1388.
- İbn Şâhîn Ebû Hafs Ömer b. Ahmed, Târîhu esmâi's-sikât, thk. Abdulmu'tî Kal'acî, Beyrut 1406/1986.
- İbn Teymiyye Ahmed b. Abdülhalîm, Minhâcu's-sünneti'n-nebeviyye, 4 cilt 2 mücellet, Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye, Beyrut ts.
- İbnü'l-Cevzî Ebu'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali, el-Mevzû'ât, I-III, thk. Abdurrahmân Osmân, Medîne 1386/1966.
- _____, el-Hass 'alâ hıfzı'l-'ilm, D. el-Kütübi'l-'ilmiyye, Beyrut 1406/1986, 2. bs.
- _____, Keşfü'n-nikâb 'ani'l-esmâi ve'l-elkâb, thk. Muhammed Riyâd el-Mâlih, Beyrut 1414/ 1993.
- _____, Telkîhu fuhûmi ehli'l-eser, Mektebetü'l-Âdâb, Kâhire ts.
- İbnü'l-Esir el-Cezerî Mecdüddîn el-Mübârek b. Muhammed, en-Nihâye fi ğarîbi'l-hadis ve'l-eser, I-V, thk. Tâhir Ahmed ez-Zâvî - Mahmûd Muhammed et-Tanâhî, Kâhire 1385/1965.
- İbnü'n-Nedîm Muhammed b. İshâk, el-Fihrist, Dâru'l-ma'rife, Beyrut ts.
- İbnü's-Salâh Ebû 'Amr Osmân b. Abdirrahmân, 'Ulûmu'l-hadis (Mukaddimetü İbni's-Salâh), Beyrut ts.
- İbnü's-Sîd el-Batleyevsî Abdullâh b. Muhammed, el-İnsâf fi't-tenbîh 'ale'l-me'ânî ve'l-esbâb elletî evcebet el-ihtilâf beyne'l-müslimîn fi ârâihim, thk. Muhammed Rıdvân ed-Dâye, Dımaşk 1407/1987.
- 'İrâkî Ebu'l-Fadl Abdurrahîm b. el-Huseyn, Fethu'l-muġîs şerhu elfiyeti'l-hadis, thk. Salâh Muhammed, Beyrut 1413/ 1993.
- _____, et-Takyîd ve'l-îzâh limâ utlika ve üġlika min Mukaddimeti İbni's-Salâh ('Ulûmu'l-hadis'le birlikte) Beyrut ts.
- Kâdî 'İyâz Ebu'l-Fadl 'İyâz b. Mûsâ el-Yahsubî, el-İlmâ' ilâ ma'rifeti usûli'r-rivâye ve takyîdi's-semâ', thk. Ahmed Sakr, Kâhire 1389/1970.
- Kandemir Yaşar, Mevzu Hadisler, D. İ. B. Yay., Ankara 1984, 3. bs.
- Karahan Abdulkâdir, İslâm-Türk Edebiyatında Kırk Hadis, D. İ. B. Yay., Ankara 1991.

- Kâsım Ali Sa'd, *Mebâhis fi'ılmi'l-cerh ve't-ta'dîl*, Beyrut 1408.
- Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, M. E. B. Yay., İstanbul 1971.
- Kettânî Abdülhayy b. Abdülkebîr, *Fihrisü'l-fehâris ve'l-esbât*, I-III, thk. İhsân 'Abbâs, Beyrut 1406/1986.
- Kettânî Muhammed b. Ca'fer, *er-Risâletü'l-müstatrafe*, Kahraman Yay., İstanbul 1986.
- Koçkuzu Ali Osman, *Hadis İlimleri ve Hadis Târîhi*, Dergâh Yay., no: 101, İstanbul 1983, 1. bs.
- Luknovî Ebü'l-Hasenât Muhammed Abdülhayy, *er-Raf'u ve't-tekmîl fi'l-cerh ve't-ta'dîl*, thk. Abdulfettâh Ebû Ğudde, Dâru'l-Aksâ, Beyrut 1407/1987, 3. bs.
- Mes'ûdî Ebu'l-Hasen Ali b. el-Huseyn, *Mürücu'z-zeheb ve me'âdinü'l-cevher*, I-II, nşr. Muhammed es-Sabbâğ, Kâhire 1283.
- Muhammed Rıza el-Hüseynî, "el-Künye hakikatühâ ve meyyizâtühâ ve eserühâ fi'l-hadâra ve'l-'ulûmi'l-islâmiyye", *Müessesetü Âl Beyt, Türâsünâ*, sayı: 4 (17), sene: 4, Şevvâl - Zü'l-ka'de - Zü'l-hıccce 1409, s. 7-95.
- Münîrüddîn Ahmed, *Müslim Education and the Scholar's Social Status up to the 5 th Century Muslim Era in the light of Târih Baghdâd*, (trc. Sâmî es-Sakkâr, Târîhu't-ta'lim 'inde'l-müslimîn, Riyâd, 1401/1981)
- Münzirî Abdülazîm b. Abdilkavî, *Cevâbü'l-Hâfız Ebû Muhammed Abduazîm el-Münzirî 'an es'ile fi'l-cerh ve't-ta'dîl*, thk. Abdulfettâh Ebû Ğudde, Halep 1411, 1. bs.
- Müslim b. el-Haccâc Ebü'l-Huseyn el-Kuşeyrî, *el-Câmi'u's-sahîh*, I-III, Çağrı Yay., İstanbul 1413/1992.
- Nesâî Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şu'ayb, *ed-Du'afâ ve'l-metrûkîn*, thk. Mahmûd Zâyed, Halep 1396.
- _____, *Fedâilü's-sahâbe*, thk. Fârûk Hamâde, el-Mağrib (Fas) 1404/1984, 1. bs.
- Nevevî Muhyiddîn Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Şerefüddîn, *Şerhu Sahihî'l-Buhârî (Şürûhu'l-Buhârî içinde)*, Dâru'l-kütübî'l-ılmıyye, Beyrut ts.
- _____, *Tehzîbü'l-esmâ ve'l-lügât*, 4 cilt 2 mücellat, Kâhire 1377 bs. dan Beyrut ts.
- Nur Seyf Ahmed Muhammed, *'Inâyetü'l-muhaddisîn bi tevsiki'l-mervıyyât*, Dimaşk 1407/ 1987, 1. bs.
- Okiç M. Tayyib, "Hadis'te Tercümân", *A. Ü. İ. F. Der.*, c. XIV, yıl: 1966, s. 27-52.
- er-Râğıb el-İsbehânî el-Huseyn b. Muhammed, *el-Müfredât fi ğaribi'l-Kur'ân*, Kahraman Yay., İstanbul 1986.
- Rânehürmüzî Ebû Muhammed el-Hasen b. Abdurrahmân b. Hallâd, *el-Muhaddisü'l-fâsıl beyne'r-râvî ve'l-vâ'î*, thk. Muhammed 'Accâc el-Hatîb, Beyrut 1404/1983.
- Rosenthal Franz, *A History of Müslim Historiography*, trc. Sâlih Ahmed el-'Alî, 'İlmu't-târîh 'inde'l-müslimîn, Müessesetü'r-risâle, Beyrut 1403/1983, 2. bs.
- Sadî el-Hâşimî, *Ebü Zür'a er-Râzî ve cühûdühü fi's-sünneti'n-nebeviyye*, I-III, Medîne 1402.
- Şehâvî Şemsüddîn Muhammed b. Abdurrahmân, *el-İ'lân bi't-tevbîh limen zemme ehle't-târîh*, nşr. Franz Rosenthal ('İlmu't-târîh 'inde'l-müslimîn kitabı içinde)
- _____, *el-Cevâhir ve'd-dürer fi tercemeti Şeyhi'l-İslâm İbn Hacer*, I-II, thk. Hâmid Abdülmecîd - Tâhâ ez-Zeynî, Kâhire 1406.
- _____, *el-Mütekelimûn fi'r-ricâl* (Erba'u resâil fi 'ulûmi'l-hadîs adlı kitabın içinde)
- _____, *Fethu'l-muğîs şerhu elfiyeti'l-hadîs*, I-III, thk. Salâh Muhammed, Beyrut 1414/1993.

- Sezgin M. Fuâd, Geschichte des arabischen schrifttums (trc. M. Hicâzî-Fehmî Ebu'l-Fadl, Târîhu't-türâs, I-II, Kahire 1977)
- Subhi es-Sâlih, 'Ulûmu'l-hadîs ve mustalahuhû, Dâru'l-'ilm li'l-melâyîn, Beyrut 1991.
- Süyûtî Celâleddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr, Tabakâtu'l-huffâz, Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye, Beyrut 1403/1983, 1. bs.
- _____, Tedrîbu'r-râvî fi şerhi Takrîbi'n-Nevevî, I-II, thk. Ahmed Ömer Hâşim, Beyrut 1405/1985, 1. bs.
- Şâh Veliyyullâh Ahmed ed-Dehlevî, İthâfu'n-nebih fi mâ yahtâcu ileyhi'l-muhaddîs ve'l-fakîh, Lâhor 1389/1969.
- Telîdî Muhammed b. Abdillâh, Türâsü'l-meğâribe fi'l-hadîsi'n-nebevî ve 'ulûmihî, Beyrut 1416/1995.
- Togan Z. Velîdî, Târîhte Usûl, İstanbul 1985.
- Toksarı Ali, "Müdelles Hadis ve Sahâbeye Tedlîs İsnâdî", E.Ü.İ.F.Der., sayı: V,s. 221-236.
- _____, Umerî Ekrem Ziyâ', Dirâsât Târîhiyye, Medîne 1983.
- _____, Bakî b. Mahled el-Kurtubî ve Mukaddimetü Müsnedihî, Beyrut 1404/1984, 1. bs.
- _____, Bühûs fi târihi's-sünneti'l-müşerrefe, Beyrut 1405/1984, 4. bs.
- _____, Mevâridü'l-Hatîbi'l-Bağdâdî fi Târîhi Bağdâd, Riyâd 1405/1985, 2. bs.
- Yardım Ali, "Ashâb Bilgisinin Kaynakları ve Tirmizî'nin Tesmiyetü Ashâbi'n-Nebî'si", D. E. Ü. İ. F. Der., sayı: II, s. 252-271, İzmir 1985.
- Zehebî Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed, el-Muğnî fi 'd-du'afâ, I-II, thk. Nüreddîn 'Itr, Halep 1391.
- _____, el-Mûkıza fi 'ilmi mustalahi'l-hadîs, thk. Abdülfettâh Ebû Ğudde, Halep 1412/1992.
- _____, er-Ruvâtü's-sikât el-mütekellem fihim bimâ lâ yücübü reddehüm, thk. İbrâhîm el-Mevsilî, Beyrut 1412/1992.
- _____, Mîzânü'l-i'tidâl fi nakdi'r-ricâl, I-IV, thk. Ali Muhammed el-Becâvî, Beyrut ts.
- _____, Siyeru a'lâmi'n-nübelâ, I-XXIII, nşr. Şuayb el-Arnaût ve diğeri, Beyrut 1402/1982.
- _____, Tecridü esmâi's-sahâbe, (I-II), Haydarâbâd Dekken 1315.
- _____, Tezkiretü'l-huffâz, I-IV, thk. Abdurrahmân b. Yahyâ el-Mu'allimî, Dâru ihyâi't-türâsi'l-'arabî ts.
- _____, Zikru men yu'temedü kavluhû fi'l-cerh ve't-ta'dîl (Erba'ü resâil fi 'ulûmi'l-hadîs içinde)
- Zehrânî Muhammed b. Matar, 'İlmü'r-ricâl neş'etühû ve tetavvuruhû, Riyâd 1417/1996.